

חפירות בתיה הנטה במעון ובעוני ותרומתן לחקר בתיה הנטה הקדומים בארץ

יורם צפריר
דוד עמית
ישראל לויין
גרען פרסטר

דיאו חוקרים מוקדש לזכרו של ד"ר צבי אילן ז"ל

צבי אילן – חוקר ארץ-ישראל

יורם צפריר

צבי אילן בא אל חקר תולדות בתיה-הכנסת העתיקים מן השדה. תולדות חייו הם דוגמה לדרכו של חוקר בן הארץ. עד בתיותו חבר קיבוץ מעוז חיים החל לחקר את סביבת מגוריו בסקרים של חובבים, ולימים עשה שימוש בידיעה בלתי-אמצעית זו גם כחוקר. אחר כך באה ההיירות עם הארץ כולה. עיתונאי הממונה על מדור ידיעת הארץ והארכאולוגיה בעיתון 'דבר', שבו עבד עד יומו האחרון, עקב אחרי המתודש בכל תחומי המחקר הארכאולוגי, והידע שצבר הניב פירות של כתיבה מקורית. בראשונה באה סדרת הספרים והמדריכים לאזרוי הארץ השונים, במיחוד לחבל הארץ החדש, שנפתחו לפני החוקר והמטילו היישרלי לאחר מלחמת ששת הימים: הגולן, סיני, מדבר יהודה ומצוח השומרון. ספרים אלה נכתבו בחפזון-מה, ובאו לענות על צורכי השעה, אך עדין הם נמנים עם הטובים במדרכי ארץ-ישראל שיצאו עד כה לאו. במקביל השלים צבי אילן את לימודי האקדמיים בארכאולוגיה ובתולדות ארץ-ישראל, וכן בתואר דוקטור לפילוסופיה על עבודתו המקיפה והמעמיקה שעסקה בניסיונות ההתיישבות היהודית בעבר-הירדן ובגולן במאה ה'י"ט ובראשית המאה שלנו. המחקר התפרסם בשנת 1984 כספר גודל מידות בהוצאת יד יצחק בן-צבי: 'הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן – 1871-1947'. שמו של הספר מעיד על מידותיו של המחבר; אף כאשר השתקע בעולם המחקר לא שקע בעולם הניסוחים המנוクリם האובייקטיביים. במערכת שיקוליו המדעיים עדין נותר מקום מרכזי למרשגים כגון 'כמיהה', 'התלהבות' ו'מסירות'.

תכונות אלו אכנן אפיינו את עבודתו של צבי אילן. בעורת חברים מסורים ותלמידים נלהבים מ'מכון אבשלום' מצא את דרכו אל כל פינות הארץ בחיפוש אחריו שרידים עתיקים. הוא סקר דרכים רומיות במצרים השומרון, חפר מצדדות ישראליות ביהודה ונכסיות ביזנטיות בגליל המערבי, קרא את תעוזות הגניזה של קהיר בספריית קיימברידג', והתחקה אחר שרידים יהודים נשכחים באוסף מוזיאונים בעולם. אבל בראש ובראשונה הקדים את זמנו לחקר בתיה-הכנסת העתיקים. הוא עמד על הפיגור העצום באיסוף המידע הארכאולוגי על בתיה-הכנסת, והחש שמא תנופת הפיתוח והבנייה תעלים לעד שרידים השמורים על פני השטח או בזכרון של ותיקי המתיישבים. הוא שם לבו לעובדה שככל שהרבו החוקרים לכתב על בניית בתיה-הכנסת, אמןותם ושימושם, כך פגירה מלאכת האיסוף עצמה. ההנחה המובנת מALLERY, שאין נמצא יישוב יהודי שלא היה בו בית תפילה גדול או קטן, הביאה אותו למסקנה, שיש ל马上 ולבור את הארץ כולה, אך אחריائر וחוורה אחורי חורבה, ולמצווא באלה המוכרים כשרידי יישוב היהודי, או עשויים להיות שרידי של יישוב כזה, את סימני הבניין היהודי: משקוף, פיתת גותית, חוליות עמודים ומעל לכל – מנורת שבת ענקים החזקה על אבן. מחקרו הניבו פרי הילולים: ראשון להם הייתה הגליל והחפירה של בית-הכנסת המפואר במרות, ונוספו עליו מחקר בית-הכנסת בארבל והתגלויות בהודה, במעון ובענין. לא פחות מן העיסוק במקומות הבודדים נחשו, כאמור, הסקרים הכלולים של בתיה-הכנסת בארץ כולה וציוורה של מפה חדשה, הכוללת שרידים רבים שלא נודעו עד עכשוו.

אחד משני מתחמי של
ביתי-הברשות בענים (ראה
להלן, עמ' 13)

לאחר מותם של חוקרים ויוצרים, שהסתלקו בטרם עת, נדמה לא אחת כי אכן התאפיינו חיותם בריצה חסורת פשרות להספק ולומר מה שבפיהם, לכתוב וליצור את אשר בלבם. נוכח רשותם פרטומיו העצומה של צבי אילן, שהעתונאים שבhem הילכו והתמעטו והמחקרים שבhem הלכו ורבו, נותרנו תוהים שמא הודרך עלי-ידי אוטה תחוUSAה נעלמה של הצורך להספק ולחקור, להספק ולומר. ללא ספק כך היו פנוי הדברים בשנים האחרונות, כאשר נודע לצבי כי חלה במחלה החשוכה מרפא. בפרק מדרהים של יצירה הוא ניסה להשלים את כתבי-היד של ספרו האחרון: 'בתיה-כנסת קדומים בארץ-ישראל'. באי ביתו בעת 'השבעה' יכולו לראות את ערימות הדפים והתמונה של הספר שהשלים, ואף חזזה את צורתו בעניין רוחו, אך לא זכה לראותו בדף. הספר המפואר, המונה כמאה ושמונים אתרים המוזהים בזודאות, או ללא ודוות, בתיה-כנסת עתיקים, ראה אור בSEGMENT הוצהאה לאור של משודד הבטחון לאחר מותו. ספר גדול כמו זה ורב חשיבותו זה עתיד להיות על אף חזותו הפולוארית, אבן יסוד במחקר בתיה-הכנסת בארץ במשך שנים רבות. את הרצעתו המדעית האחורה נשא צבי אילן חדשניים מעטים לפני מותו בקונגרס העולמי של מדעי היהדות. מאזניו יכולו לראות את יסורי מחלתו ניכרים בפניו ולהבחין כי כוחותיו כלים, אך משנתו הייתה סדרה ובהירה. הוא לא הניח לחולשה הגוף נתנו לגבור על רוחו. הוא דיבר על תלויותיו בתיה-הכנסת של יהודה, והתווה קווים למחקר עתידי.

המאנך האדיר ליזור ולומר את דברו, מלחמת המאסף מול גור-הדין החתומים, היו המשך לדחף העשייה המחקרית הנלהבת. צבי אילן הקיף בעבודתו את רחבי הארץ כולה, ובימי מלחתה אף הרחיק לחקר אל מעבר לגבולות — במובלעת הסורית בשנת 1973 ובלבנון בעת מבצע ליטני ומלחמות לבנון. יחד עם זאת לא הקטין את אהבת ארץ-ישראל שלו למושג של תביעה פוליטית של בעליות על נכסיו קרקע, כפי שנוטים רבים לעשו ביום. חבר ועדת השמות הממלשתית היה פעיל ביותר בויהוי יישובים עתיקים והשבת העטורה של שמותיהם המקוריים אל מפת הארץ. אהבתו לארץ הייתה רחבה ומלואה, ובאה לביטוי בדיעת מודוקדקת של תולדותיה ובהיכרות אינטימית עם הנידחות שבפינותיה. רעיון ומוקיריו יזכיר את דמותו ואת נועם הליכותיו; מחקרו וספריו יתפסו מקום חשוב על מדפיים של חוקרים ותלמידים במשך שנים רבות.

על מקור תוכניותיהם של בתיה הכנסת בדרום הריבי'ה-יהודית

דוד עמיות

מבוא

בדרום הריבי'ה-יהודית נתגלו ונחפרו עד כה ארבעה בתיה הכנסת מתקופת התלמוד. אלה הם בתיה הכנסת של אשתמווע, סוסיה, מעון וענין. ביתיה הכנסת באשתחמווע נתגלה ונחפר באמצעות שנוח השלושים. לאחר חפירתו ופרוסתו תוכניתו, נתנו החוקרים את דעתם ליהודה האדריכלי. באותה עת היה מקובל במחקר לחלק את בתיה הכנסת הקודמים לשתי קבוצות, קדומים ומאוחרים. ביתיה הכנסת של אשתמווע הוגדר כ'טיבוס מעבר' בין אלה לאלה.¹

לאחר יותר משנות דור, שנחפר בתייה הכנסת בסוסיה, ניתן היה לראות את הדמיון הרב שבין השניים. מעתה דובר במחקר על קבוצת ביתיה הכנסת של דרום יהודה כקבוצה יהודית מבחינה אדריכלית. בשנים 1987-1990 חפרו צבי אילן ז"ל וכותב שורות אלו את בתיה הכנסת של מעון וענין. התברר כי בין שני אלה יש דמיון רב, ומצד אחר, הם שונים מהשניים הקודמים. ואך-על-פי-כן, אפשר למצוא מאפיינים אדריכליים משותפים לכל הארבעה, המיחדים אותם מבתייה הכנסת האחרים נתגלו ברוחבי הארץ.

על מאפיינים אדריכליים אלה נعمוד במאמר זה, וננסה אף לתהות על מקורותם. אך נקדים ונסקור בקצרה את ארבעת ביתיה הכנסת הנדרונים, תוך הדגשת הפרטים האדריכליים, שייהוו מצע לדינונו בהמשך.

בתייה הכנסת באשתחמווע בשנת 1838 זיהה אדוארד רוביינסון את הכפר סמווע שבדרום הר'ח'ברון עם אשתמווע המקראית.² אשתמווע ידועה גם מתקופות המאות הראשונות. היא נזכרת באונומסטיקון של אוסביסוס, מן המאה הרביעית לספירה, ככפר גדול מאד של יהודים בדרך רומי.³ המקום גם מזכר בתלמוד הירושלמי.⁴

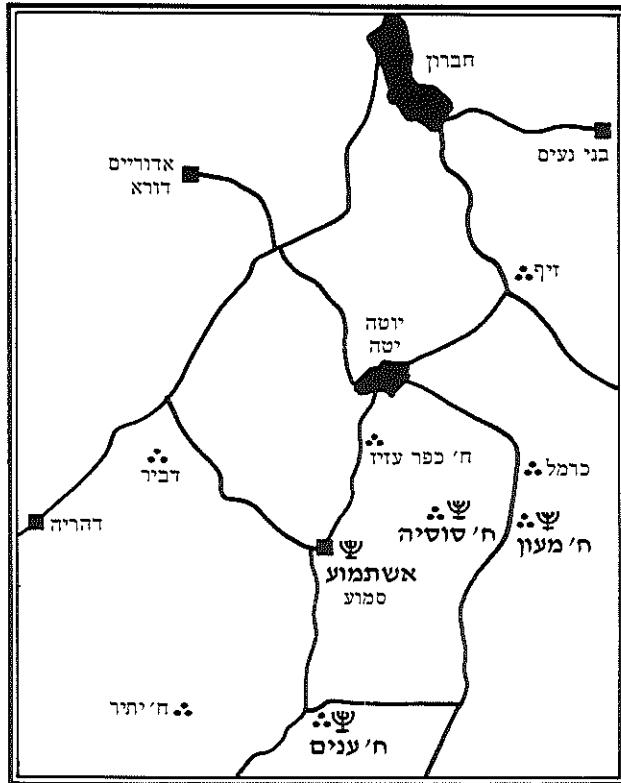
* מאמר זה הוא נספח מורחב של הרצאתי בדין חוקרים, שנערך בכ"ז בסיוון תש"ז (20 ביוני 1990) מטעם המרכז לחקר ארץ-ישראל ויישוביה של יד יצחק בן-צבי והאנטרכטיה העברית, אשר הוקדש לנכון של "הר' צבי אילן ז"ל. אני מבקש להודות למורי וודי – פרופ' ישראל לויין, פרופ' גدعון פרטנר, פרופ' דוד רוזנטל, ד"ר אהוד נצ'ר, פרופ' זאב ספראי וד"ר רוני ריק – על העורתיות שככוב ובכלל-פה לכתח-היד של מאמר זה.

¹ לסיכום תמציתי של החלוקה המסורתית הנכricht ראה: מ' אבידיונה, 'בתי כנסת', אח"א, ירושלים תשל"א, עמ' 100-102.

² ראה: p. 494. E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, I, Boston 1860, p. 494. אשתמווע נזכרת במקרא פעמים אחדות, ראה: יהושע טו ג; כא יד; שמואל א, ל כה; דברי הימים א, ז, ז, יט; ו. מ.ב.

³ ספר האונומסטיקון לאכסביסוס (תרגום ע"צ מלטמ'), ירושלים תשכ"ו, מס' 429 p. 86. Klostermann ed., 1860.

⁴ ירושלמי, נדרים ז, מ ע"א (על-פי אחד הנוסחים), וראה: ש' קלין (עורק), ספר היישוב, א, ירושלים תשלה"ח (ירושלים תרצ"ט), עמ' 10.

חוקרם שווים שסייעו בכפר במהלך המאה ה'ית' ובראשית המאה העשרים זיהו בו שרידים רבים מתקופה המשנה והתלמוד, ובهم TABLET אבן של מנורות ופריטי אמנות אחרים. אך רק בשל hei שנות 1934, בעת סיור שערכו במקום, גילו ליאו מאיר ואברהם רייפנברג מהאוניברסיטה העברית בירושלים את שרידי בית-הכנסת של היישוב הקדום. כשנה לאחר מכן החלו השנהיים בחפירה ארכאולוגית במקום, השפכו חלקיים ניכרים של המבנה, והצילהו לעמד על תוכניתו ועל פרטיו.⁵ בשל מאורעות המרד הערבי, שפרץ באותה עת, נפסקה העבודה. רק לאחר מלחמת ששת הימים, בשנת 1969, הושלמה החפירה בהנהלתו של זאב ייבין.⁶

לבית-הכנסת צורת מלבן רחבה, שכינונו ממזוח למערב, ושטחו הפנימי 16 × 20 מ' בערך. לפניו — ובחבה מרווחת אבני גודלוות, ובზויתו בנוייה אכדרת המבוֹא (נאורתקס), שעולמים אליה בשלוש מדרגות. רצפת המבוֹא הייתה מעוטרת בפסיפס צבעוני ושדרדו ממנה רק ציור של עץ בחמשה צבעים וכתרות הקדשה בארכאית.⁷

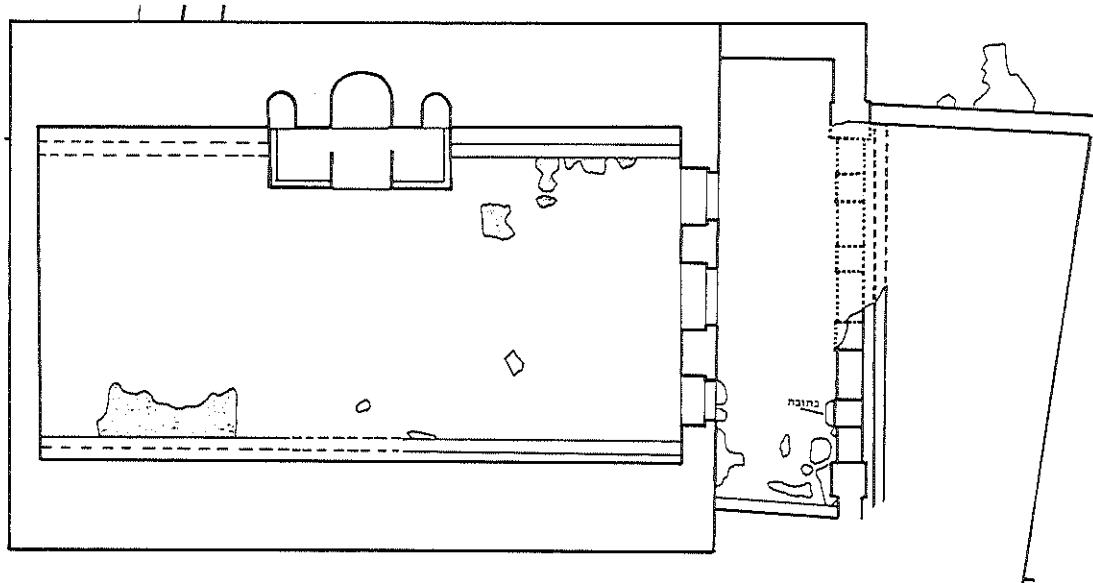
5 ל"א מאיר וא' רייפנברג, 'בית הכנסת באשთמוֹע', *ידיעות, ט* (תש"ב), עמ' 41-44; י' (תש"ב-תש"ג), עמ' 10-11.
6 ז' ייבין, 'בית הכנסת באשתמוֹע', קדרונית, ה (תש"ב), עמ' 43-45. לדין מסכם על כתובות בית-הכנסת ראה:
ג' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תש"ח, עמ' 113-114.
7 ראה: נוה (שם), עמ' 114.

— בית-הכnestה בעוגם
 מבט כללי מדרומ

— בית-הכnestה במעון
 הקיר המערבי

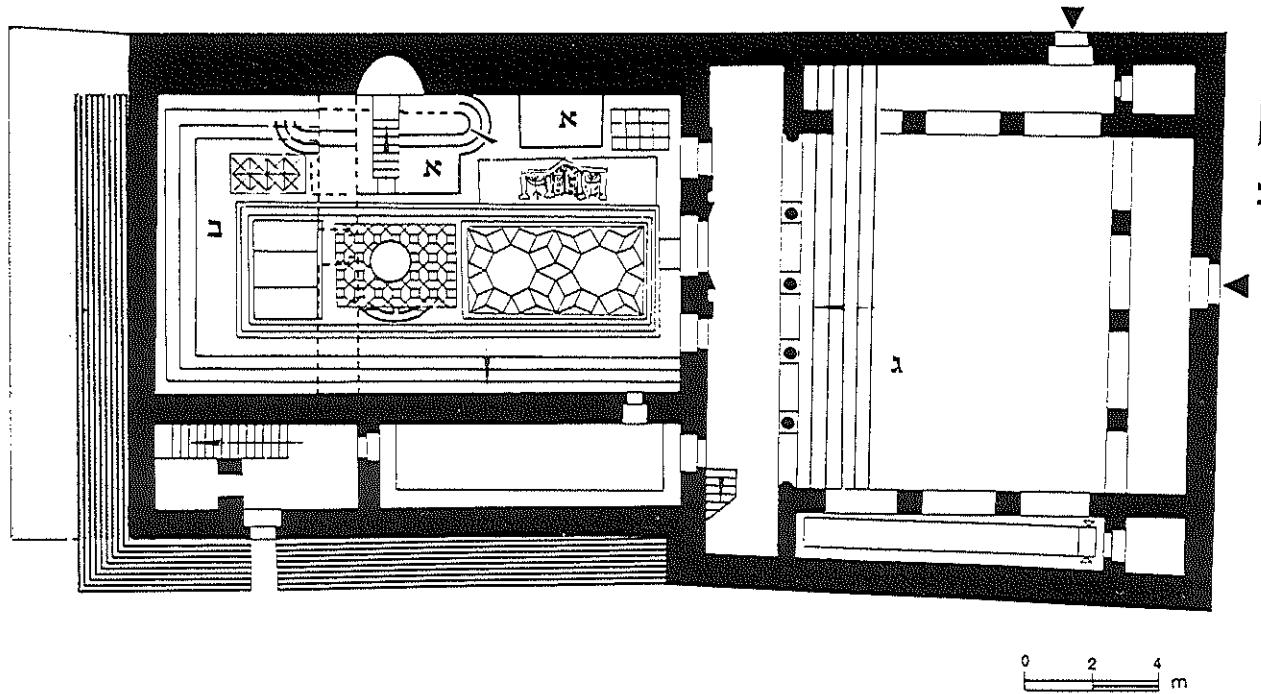

קיר החזית, המזרחי, נשתרם כדי גובה של כ-2 מ', ומצויים בו שלושת פתחי האולם. הפתח תובנית בית-הכנסת האמצעי רחב מן הפתחים הצדדיים (הסתומים ציום). הפתחים מעוטרים במסגרת בולטת. לעומת זאת, הקיר המערבי נשתרם לגובה של 8 מ' ויתר.

מקודם בבית-הכנסת היה בקיר הצפוני, הפונה לירושלים. נמצאות בו גומחה מרכזית, ששימשה לארון-הקדוש, ומצדדיה שתי גומחות קטנות, ששימשו לנראות למוניות. לפני הגומחה המרכזית בולטת מן הקיר בימה, ובמרכזזה היה כנראה טור מדרגות שעלו בהן אל ארון-הקדוש. בחלקה השמאלי של הבימה גילו מאיר ורייפנברג כתובות עברית מטוושתת. האבניים עם הכתובות הוסרו ונעלמו במהלך הזמן שערב בין החפירה הראשונה לחידוש החפירה.

לאורך הקיר הצפוני והקיר הדרומי היו בנויים שני ספסלים, זה מעל זה. בקיר הצפוני שרד מהם רק הקטע שבין הבימה לקיר המזרחי, ובקיר הדרומי קטע את הספסלים מחורא, שנבנה כאן כאשר הפק הבניין למסגד, ולפי מסורת מקומית היה הדבר בימי צלאח א-דין. כפי הנראה היה הבניין מקורה בגג רעפים דו-שיפועי רחוב. הגג הונח על מסגרת עץ, שנשענה על הקיר הצפוני ועל הקיר הדרומי.

רצפת בית-הכנסת הייתה מכוסה בפסיפס צבעוני, שرك קטעים אחדים שרדו ממנו. אלו כוללים דגמים מעולם הצומח ודגמים גאומטריים.

0 2 4 m

תוכנית בית הכנסת
בסטויה (א – בימה;
ב – ספסלים;
ג – מדרגות)

לאור סקרים חדשים שנעשו באזור, הוחל בחשיפתו, בהנחלתם של שמריה גוטמן, ייבין ואחד נצר.⁸

הادر כולל את בנין בית-הכנסת עצמו וחצר כניסה גדולה ממוקה לו. החצר הייתה קטורה ומרוצפת לוחות אבן מלכניים גדולים. משלושה צדדים תחמו אותה סטויים. החניון חולק לשולשת חלקים – המבואה, במזוחה; ארגז צר וארון, בדורות; אולם התפילה, בצפון. בקצתו הדרומי של המבואה היו מדורגות. הן הוליכו אל קומה שנייה, שהשתרעה מעל לאגף הדромני. גובה האולם עצמו היה כגובה שתי הקומות – 9-8 מ'.

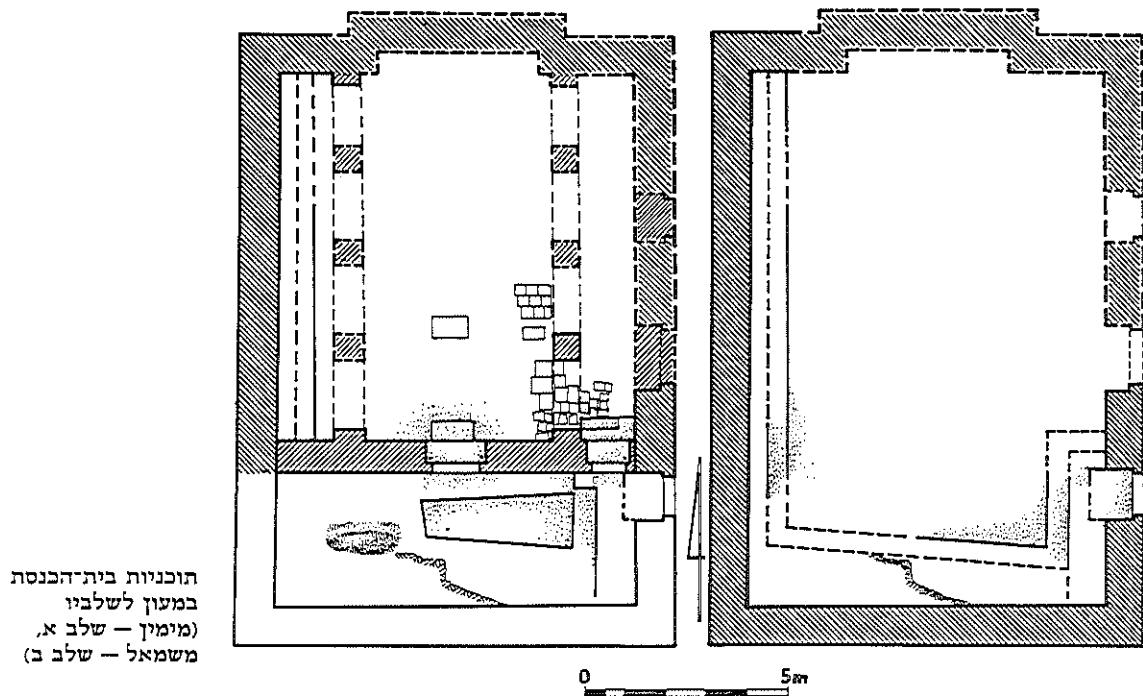
מהמבוא אל אולם התפילה הוליכו שלושה פתחים מעוטרים. הפתח המרכזי גדול מן הפתחים הצדדיים. מידות האולם 9 × 16 מ'. המבואה, האולם וכן הסטיון הדרומי של החצר רוצפו בפסיפסים צבעוניים, שככלו מוטיבים אמנותיים שונים: ארונות-קדושים ומנורות בנויות שבעה קנים, גלגול המזולות, דניאל בגוף האריות (?) וכן ציורים של בעלי-נוף, פירות שונים ודגמים גאומטריים עשירים ומגוונים. ברצפות הפסיפס נכללו גם ארבע כתובות הקדשה בעברית ובארמית.

אל הקיר הצפוני של האולם, שעובי כפול מזה של שאר הקירות, נסמכו שתי בימות. בשל

Z. Gutman, Z. Yibin and A. Nagy, 'Excavation of the Synagogue at Khirbet Susiya', *Kidronot*, 24 (1974), pp. 52-47; and also: Yeivin, 'Inscribed Marble Fragments from the Khirbet Susiya Synagogue', *IEJ*, 24 (1974), pp. 201-209; idem, 'Khirbet Susiya — The Bema and Synagogue Ornamentation', R. Hachlili (ed.), *Ancient Synagogues in Israel (Third-Seventh Century C.E.)* (BAR International Series, 499), Oxford 1989, pp. 93-98, pls. IL-LVIII.

8

10

ההורס הרוב לא נמצא מעל ל במה הראשית גומחת ארון הקודש, אך נתגלו סימנים ברורים לקומה.

על הבימה הראשית עברו מספר גלגולים. בימי שיא פארה צופה כל שטחה בשיש אפור, ומפני צדדיה נספו גרמי מדרגות עגולות למחזה. שרוודו קטעים רבים מסורגי השיש המעוור, שהקיף את הבימה, ובhem נמצאו אף כתובות הקדשה לנבדנים. הבימה המשנית, הנמצאת ממזרח לבימה הראשית, היא מן החידושים הבולטים בבית-הכנסת של סוטיה. היא הייתה דמוית קובייה, ונעשה בה שינויים בשנות קיומו של בית-הכנסת.

לאורך שלושה קירות באולם – בדרום, במערב ובצפון – יש רצף של שלושה ספסלים, זה מעל זה, עד הבימה הראשית. בית-הכנסת היה מקורה בגיג רעפים, כפי שמעידים השברים הרבים שנמצאו בחפירה. הגג נסמך על הקירות בלבד, שכן לא היו באולם עמודים.

בית-הכנסת נוסד בשלבי המאה הרכעית או בראשית המאה החמישית לספירה, והתקיים כנראה עד המאה השמינית.

המקום חוקרם שונים, ובهم ויקטור גרון, משה כוכבי, גוטמן ויזהר היינשפלד. הם תיארו את השירותים מתקופת הברזל שבראש התל ואת השירותים של היישוב מהתקופה הרומית והביזנטית שבמדורונוטאי. בין שירותיו היישוב היללו בליוו במדרון הצפוני שירות מבנה-ציבור עשוי אבני גזית גדולות, שנחassoc לכנסייה. בשנים 1987-1988 נחפר בנין זה בידי צבי אילן וכותב שורתה אלה, לאור מסקנתנו כי זהו בנין של בית-כנסת קדום.¹⁰

בית-הכנסת שנחשף הוא מבנה אורך בצד דרום-צפון, הפונה לירושלים. מידותיו 10.5×15.5 מ', וקירותיו, שעוביים כמטר, בניוים גזית. בשלב ראשון היו לבניין שלושה פתחים בקיר האורך המזרחי, וגגו היה כנראה גג רעפים גמלוני. הריצוף היה מעשה פסיפס. לאורך קירות הבניין שדרו קטעים של שני פסלים. בקיר הצפוני הייתה גומחה מלכנית לארון-הקודש, שכלה מן הקיר לפני חוץ. נראה שבניין זה נוסד במהלך המאה השניה של המאה הרובעית או בראשית המאה החמישית. בשלב השני של הבניין, נראה במאה הששית, הוכנסו בו שינויים מסוימים. אולי התפילה הוקטן ב-3.5 מ', על ידי בניית קיר בחלקו הדרומי, וכו' שני פתחים. השטח שנגרע מהאולם שימש מעתה חדר מבוא. יתרון שחרור זה הנזיל אף כחדר למידה לאחר הוספה ספסל אבן לאורכו של קיר הפתוחים החדש. החלק המערבי של חדר המבואה שימש כאמור מחנן של בית-הכנסת. הכנסה לחדר המבואה הייתה מהפתח הדורי שבקיר המזרחי, פתח שנמשך שימושו מהשלב הקדום. באולם התפילה עצמו הוצבו עתה עמודים מרובעים לקשתות, שעליהם נשען הגג. רצפת הפסיפס שנפגעה הושלמה עתה במריצפות אבן מרובעות. בנין זה התקיים עד המאה השביעית ואז ננטש וחרב.

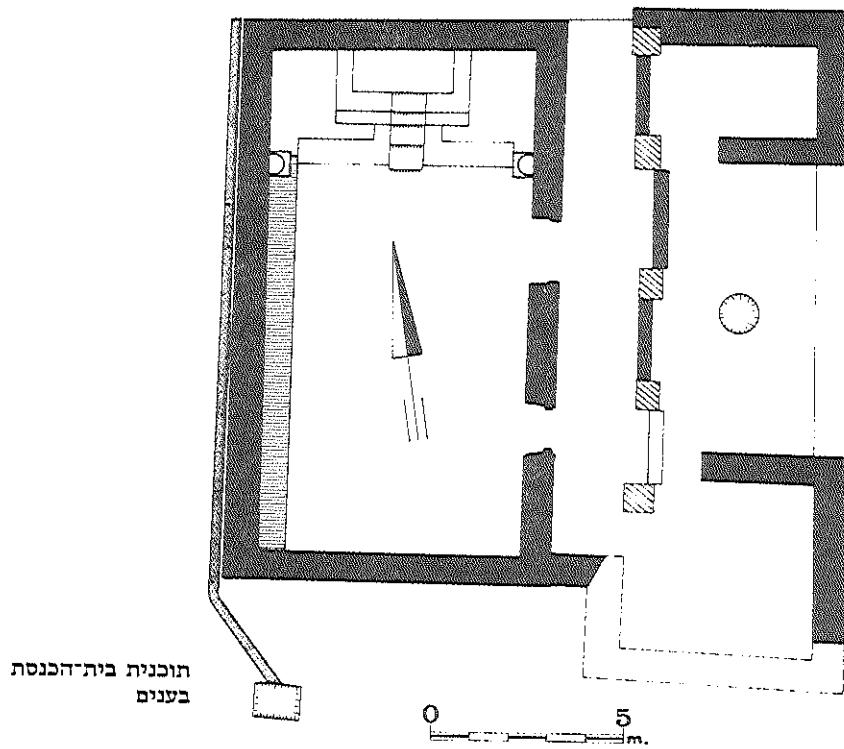
בית-הכנסת בעניות חורבת ענים מצויה כ-19 ק"מ מדרום לתברון, בתחום יער יתר של הקרן הקיימת לישראל. שמה העברי של החורבה, ח'רבת עין א-תתחא (אל-ע'רבה), מיקומה הגאוגרפי והמצוה הקרים שנטגלה בה הביאו לזיהויו עם ענים של התקופה המקראית.¹¹ האתר זוהה גם עם עניא של התקופה הרומית-הביבנטית, שליה כתוב אסביז'ו יש דרומה כפר אחר גדול מאד של יהודים נקרא עניא, ט' מילים מחברון דרומה.¹² ואת, להבדיל מעניא המזרחתית, הייתה באותה עת כפר של נוצרים, והוא מזוהה עם ח'רבת עין אל-פוקה (אל-שרקה) הסמוכה. השירדים באתר נסקרו ותורו בידי צבי אילן, כוכבי, גוטמן וזאב משל. אך רק בשנת 1987 גילה אילן, במהלך סקר שערך במקום, את מקומו של בית-הכנסת.¹³ בעקבות זאת נערכה במקום, בשנים 1988-1989, חפירה ארכיאולוגית, בהנחת אילן וכותב שורות אלה.¹⁴

10 ד' עמית וצ' אילן, בית-הכנסת בעניא שב יהודה, קדמונות, כג (תשנ"א), עמ' 115-125, שם גם הפניות לסקרים קודמים. דוח סופי של החפירות נמסר לדפוס, ועתיד להתפרסם על-ידי רשות העתיקות.

11 רובייטון (לעיל, הערא 2, ב, עמ' 204). וראה יהושע טוֹב.

12 אבסביז'ו (לעיל, הערא 3, מס' 84) (Klostermann ed., p. 26).

13 צ' אילן, בית-כנסת עתיק טמון בעיר, ט"א, כת (1987), עמ' 28-31, שם גם הפניות לסקרים קודמים. צ' אילן וד' עמית, חורבת ענים – בית-כנסת, ח"א, כג (תשמ"ט), עמ' 88-89. דוח סופי של החפירה נמסר לדפוס, ועתיד להתפרסם על-ידי רשות העתיקות.

בית-הכנסת כולל אולם תפילה, אכסדרת מבוֹא וחצֵר, שחרדים נספחים לה משני עברייה. אולם התפילה צורתו מלבן, שמידותיו החיצונית 14.5×8.5 מ', וכיוונו מדרום לצפון, ככלומר הוא מכון לירושלים. קירותיו נבנו גזית, ונשתמרו עד גובה 3.5 מ'. שני פתחיו מצוים בצלעו המזרחית. הם שדרו למלא גובהם, על משקופיהם. רצפתו עשויה לוחות אבן מרובעים, ומתחת לה נמצא סימנים לקיומה של רצפת פסיפס קודומה יותר.

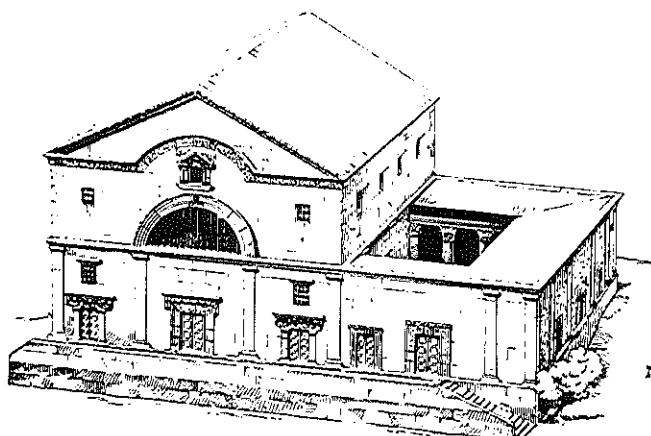
ביבר משטח האולם, בקצתו הצפוני, יוחד לבימה, שתפסה את מלאו רוחבו. במרכזה, ובצמוד לקיר הצפוני, היה ארון-הקודש.

לאורך הקיר המערבי נבנה ספסל אבן יחיד. באולם לא היו עמודים לתמיכת גג הרעפים, שהיה עשוי כנראה שלד עץ אמלוני, ונשען על הקירות החיצוניים. בחזית האולם, לפני פתחו, השתרעה אכסדרת מבוֹא (נארכקס), שרוחבה היה כ-2 מ'. היא היתה מרווחת בפסיפס צבעוני, שככל דגמים גאומטריים וכחותבת הקדרה. טור עמודים חצץ בין האכסדרה לבין החצר, שהשתרעה ממזרחה לה, וכללה רחבה قطرה (4×7 מ') מרוצפת אבן, בור מים וחרדים נספחים מצפון ומדרום, אשר שימשו לצרכים שונים של הקהילה.

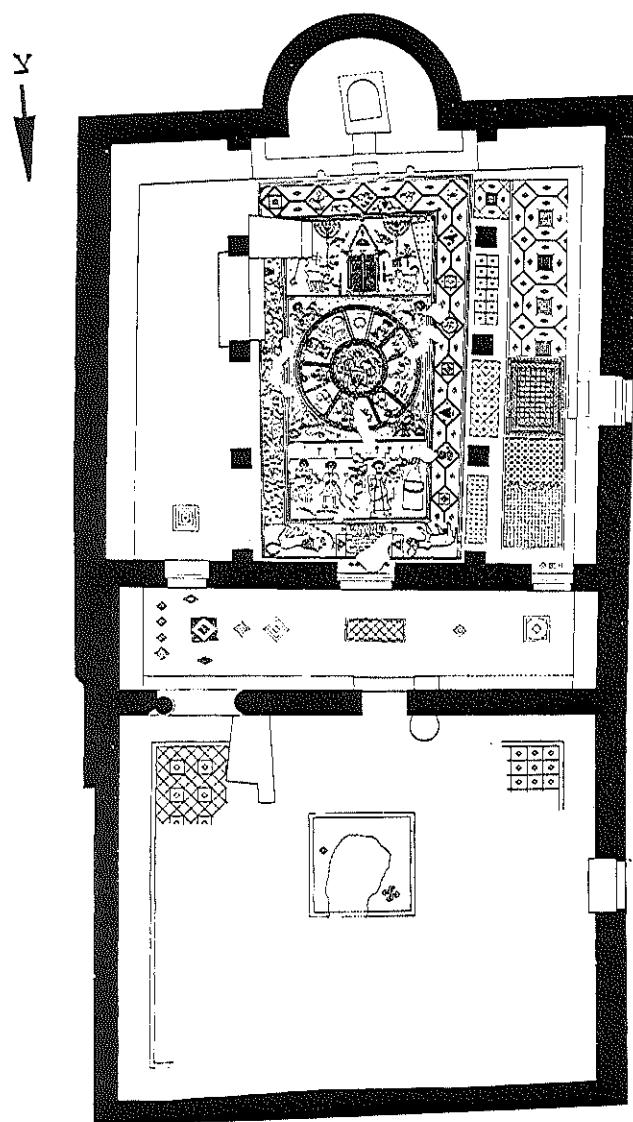
לפי הממצאים שנתגלו בחפירה, מתוארך בית-הכנסת למאות הרכיבית-השביעית.

המידע שהוא קיים על בית-הכנסת של דרום הרדיודה, עד חפירותינו בבית-הכנסת בענון ובענין, התבבס בעיקרו על בית-הכנסת של אשטמור ושל סוסיה. הדמיון הרב בתוכניותיהם, מצד אחד, והשוני הרב שבין תוכניות אלה לתוכניות של עשרה בבית-הכנסת הידועים לנו ברוחבי הארץ, מצד

ד'ין דוד עמיות

שחזר של בית הכנסת
בכפר-נחום

תוכנית בית הכנסת
בבית-אלפא

אחר, הוליכו למסקנה שזו קבוצה לעצמה.¹⁵ עמוס קלונר קבע כי בתיה-הכנסת בסוסיה ובאשטמורע 'מייצגים קבוצה נפרדת, כנאה טיפוסית לאזור גיאוגרפי זה'.¹⁶ יום צפרייד, שאף הוא התייחס לקבוצה זו כ'קבוצה לעצמה', העיר ש'כפי הנראה אין להגדירה באמצעות המידה הכרונולוגית' המתיחסות לתיה-הכנסת הצפוניים.¹⁷ דבריו אלה של צפרייד נוגעים בשאלות היסוד של מחקר בתיה-הכנסת, וממן הרואו לייחד עליהן את הדיבור, ولو בקצרה, בטרם נשוב לנושא דינונו. במחקר בתיה-הכנסת הקדומים פחתה זה מכבר המשקל שנותר ליחס בעבר לאמות-המידה הכרונולוגיות, והחולקה הנוקשה לבתי-הכנסת קדומים ומאותרים פינתה מקומה למרכז קרייטריונים שבה המרכיב הכרונולוגי אינו עוד שלייט, ובצדו קיימים קרייטריונים אזוריים, כלכליים, חברתיים ואחרים.

כל שוחשו יותר בתיה-הכנסת, התברר עד כמה התמונה הסכימטית, שביקשו החוקרים לצידם בראשית המחקר, נעשית מורכבת ורבת גוונים, ועד כמה הנטיון לקבוע טיפולוגיה ברורה, שבאה קורי גבול הכרונולוגיים חתוכים, מתקל בקשימים ובסיגים.¹⁸ חוף כל זאת, דומה כי אין להיחפש ולהסתיק שהగורם הכרונולוגי אייבד כל ממשמעות בטיפולוגיה של בתיה-הכנסת הקדומים, ומגמה זו, שהסתמנה בעקבות פרסום החפירות החדשות של האבות הפרונציסקנים בכפר-נחום, היא

התהמוקות מהתמודדות עם הביעות שהמחקר המפתח מציב בפני החוקרים.¹⁹ דברים אלה, שאמרנו בהכללה ביחס לכל בתיה-הכנסת הקדומים, יפים גם בכוונו לדון באלה של דורות הריווחה ובהעמדינו ל מבחן את תקופתה של הקביעה הטיפולוגית המנוסחת לעיל בדבריהם של קלונר ושל צפרייד. השאלה שעמדה בפנינו לאחר חפירות בתיה-הכנסת במעון ובענין הייתה האם גם כן, לאחר חפירות אלה, רשיים אנו עדין להגדיר את בתיה-הכנסת של הדרות קבוצה נפרדת? ננסה לבחון זאת מן היבט הסגנוני-הטיפולוגי ומן היבט הכרונולוגי, תוך שילוב והצלבה של שני היבטים הללו. קלונר אפיין את בתיה-הכנסת של סוסיה ואשטמורע במאפיינים הארכיאקטוניים הבאים:²⁰

- א. בנייני רוחב.
- ב. פתחים בקירות הקצר שבמזרחה.
- ג. בימה וגומחה לארון-הקודש בקירות הצפוני הפונה לירושלים.
- ד. רצפת פסיפס.
- ה. בניית גזית.
- ו. תקרת עץ ורעפים.
- ז. העדר עמודים לתמיכת הגג.

ג' פרסטו, 'בתיה-הכנסת עתיקים בארץ-ישראל', קדרונות, ה (תש"ב), עמ' 41.

דאה: A. Kloner, 'Ancient Synagogues in Israel: An Archaeological Survey', L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, p. 11

'' צפרייד, ארץ ישראל מתקופת בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ב, הממצא הארכיאולוגי והאמנויות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 168.

לידין ערךני בכך מה השאלה הקשורה לארכיטקטורה של בתיה-הכנסת לאור התקלויות החדשנות ראה: A.R. Seager, 'The Recent Historiography of Ancient Synagogue Architecture'

עמ' 92-85.

על הבניה והשלכותיה ראה: צפרייד (לעיל, הערא 17), עמ' 170-171, וכן: חנוך, 'בתי הכנסת במורות ובכפר נחום ותאריכם של בתיה-הכנסת הגלילית': עין מחודש', ארץ-ישראל, כ (תשמ"ט), עמ' 334-337.

קלונר, לעיל, הערא 16.

בדיקה, ولو שטחית, של המאפיינים הללו מצביעה על משקל שונה לשיש ליחס לכל אחד מהם באפיון הקבוצה. מרכיבים ד', ה, ו נפוצים בתיארכנשת רבים, בעלי תוכניות שונות, ואן, על כן, טעם לדין בהם כמאפיינים טיפולוגיים. גם מרכיב ג, בימה ווגמה לארון-קדוש — להוציא מיקומה המתבקש בקיר הצפוני בתיארכנשת שמדרום לירושלים (ועל כך עוד להלן) — אין בו ייחוד של ממש, וכדוגמתו יכולים אנו למצואו אף בתיארכנשת צפוניים.

נותרו אפוא שלושה מאפיינים מובהקים: בנייני רוחב, פתחים בקיר הקצר שבמזרחה והדר עמודים לתמיכת הגג. מציאותם של השלושה יחד ידועה עד כה רק בתיארכנשת של אשתמווע ושל סוסיה, והיא אכןعروשה אופיינית לקבוצה יהודית מבחינה ארקליטקטונית. השוואת בתיארכנשת בעmun ובעננים לשניים הללו מצביעה על שני אחד ברור — הבניינים בעmun ובעננים הם בנייני אוון. לעומת זאת, בעmun — בשלב הראשוני — ובעננים קיימים שני מאפיינים דומים לאלה של בתיארכנשת באשתמווע ובסוסיה — פתחי הכניסה בקיר המזרחה (אף כי כאן, מطبع הדברים, אין הוא

הקיר הקצר) וההדר עמודים לתמיכת הגג בתחום האולם.

לעתנו, קיומם של שני מאפיינים מה מובהקים בארכנשת הנדרנים הוא ממשותי די הצורך לקבוע אותם כקבוצה טיפולוגית בפני עצמה, וזאת מעבר לשוני הקדים ביניהם במאפיין השלישי. כדי לבדוק תקופתה של קבוצה זאת, נוכל להתייחס אליה על דרך השילילה, ולומר כי קיומו של מאפיין ארקליטקטוני מובהק, אחד בלבד, בכמה מבנים אין בכוותו לייחד אותם לקבוצה, אך עם קיומם של שני מאפיינים מובהקים, יש כבר מקום לדבר על קבוצה יהודית. משום כך לא בכלל, למשל, לככלול את בתיארכנשת של אשתמווע ושל סוסיה בקבוצה אחת עם ביתיארכנשת של חורבת שמע, אף כי שלושתם הם בנייני רוחב.²¹ וכן גם לא נוכל לככלול בקבוצה אחת, למשל, את השוני בין פרטיה היא עדין ורואה להיחס בקבוצה יהודית, כפי שניסינו להוכיח — יכולים אנו להבחין כיום בשני טיפולוטי משנה: טיפול רוחבי, הכלול את אשתמווע וסוסיה, וטיפול אורכי, הכלול את בעmun ועננים.

בדיקת מרכיבים נוספים, המבדילים בין שני הטיפוסים, מלמדת כי המבנים מהטיפוס הרוחבי גדולים ומורכבים מן הטיפוס האורכי, והם עשירים יותר בעיטורי האבן ובפריטים אמנומיים. הבדל זה ניתן להסביר על רקע השוני בדגם היישובים אשר אליהם השתיכו בתיארכנשת שני טיפוסי המשנה הללו. הטיפוס הרוחבי, הגדל והעשיר, השתיך לשישובים גדולים, עיריות יהודיות בניות מאות בתיארב, וכolumbia היה אשתמווע וסוסיה, כפי שעולה هنا מהמקורות הספרותיים (לגביו אשתמווע),²² הן מן המעצאים (לגביו שתיהן).²³ ולעומת זאת, הטיפוס האורכי, הקטן והפשוט

²¹ לעניין זה יפים דבריו של הרשל שנקס: 'אם האחדות [הארקליטקטונית] היא התכוונה הכלולת של בתיארכנשת בעלי תוכנית הבטילקה, הרי הרוב-גוניות היא התכוונה הייחודית של בתיארכנשת הרוחביים'. ראה: H. Shanks, *Judaism in Stone*, Tel Aviv 1979, p. 97.

²² ראה, לעיל, הערות 4-3.

²³ על אשתמווע ראה: ב"ץ לוריא, גליות במולחת, ירושלים תשט"ז,² עמ' 249-267. בשנת 1969 סקר גוטמן את הכפר ביסודותיו וגילתה פרטיהם חרשים. דוח הסקר שלו מצוי בארכיון רשות העתיקות, וטרם פורסם. על סוסיה ראה: א' נגבי, 'כרמל — עיר יהודית בדורות: החפירה בחורבת סוסיה', א' שילד (עורך), ספר זאב וילנאי, ב, A. Negev, 'Excavations at Carmel (Kh. Susiya) in 1984: Preliminary', 162-155, עמ' 1987, Report', IEJ, 35 (1985), pp. 231-252.

במבנהו, השתייך ליישובים כפריים קטנים, כמו מעון וענים, אשר מננו רק כמה עשרות בת'יאב.²⁴ קרוב לוודאי כי התפתחותו הארכיטקטונית של המבנה בעל הדגש הייחודי המתוור כאן, דהיינו אלום שפתחו במוחה והוא חסר עמודים בחללו, אינה פרי השפעות סגנוניות גרידא, אף כי גם להן יש חלק בעיצובו.

מן היבט הנדרסי יש להזכיר כי יותר על טורי העמודים בחלל האולם העמיד קושי לא-מכובטל בפני המתכננים והבנייהם, אשר נדרשו למצוא חלופה לתמיכת הגג. ככל ששטח האולם היה גrotch יותר, היה האתגר הארכיטקטוני וההנדסי קשה יותר. באשותמו, הגודל מבין בתיה-הכנסת הנדרנים, מדבר באולם שטחו יותר מ-270 מטר מרובע. צרכיסים אלו לחפש סיבה להשובה דיה, שתנייע את האדריכל והבנייה הקדמוניים להתמודד עם האתגר והקשישים הללו. אלו טרוכיס כי השפיעו כאן בראש ובראשונה מסורת הלכתית יהודית ליהודה והחיפוש אחר דרכי ליישומה המעיין והפונקציונלי בתוכנית הבניין.

ההיבט ההלכתי²⁵

במספרות התלמודית מצויים כמה דיוונים הלכתיים, שיש להם השלכות ישירות על תכנונו הבסיסי ועל עיצובו הארכיטקטוני של בית-הכנסת. לעניינו נתמקד בשתי סוגיות, סוגיות כיוון התפילה והסוגיות מיקום הפתחים.

כיוון התפילה

שאלה זו נדונה בעיקרה בשני מקומות בתלמוד, במסכת ברכות (ובמקבילותיה) ובמסכת בא בתרא.

במסכת ברכות במשנה נدونים מקורים שבהם אדם נמצא בדרך בשעה שהגיע זמן התפילה: 'יהיה ווכב על החמור — ירד; ואם אין יכול לירד — ייחזר את פניו; ואם אין יכול להחזיר את פניו — יכנס את לבו כנגד בית קדש הקודשים. היה יושב בספינה, או בקרון, או באסדה — יכנס את לבו כנגד בית קדש הקודשים'.²⁶

כלומר, לפי המשנה על המתפלל לפנות אל בית קדש הקודשים. בברייתא, המצויה בנוסחאות שונות בתוספתא, בירושלמי, בבבלי וכן במדרשים,²⁷ נدونים מקורים אלה ביתר פירוט, תוך הסתמכות על פסוקים מהמקרא, מתפילה שלמה. להלן נוסח הספר:

העומדים בחוץ לארץ הופכים פניהם כנגד ארץ ישראל ומתפללים, שנאמר: זה התפללו

24. בסקר מקיף שערכנו בחורבנה עיים, במקביל לחפירות בית-הכנסת, נמנו כ-50 יהדות מגוירות משפחתיות (דו"ח הסקר תפיסם ביחסם דו"ח החפירה. ואה לעיל, הערכה 14). מכאן שקביעתו של אוסביסט, שעניא הוא 'כפר גדול מאוד של יהודים' (לעיל, הערכה 12), היתה מופתת. בمعון, שבה היישוב הנוכחי מכסה על חלק ניכר משוריدي היישוב המקורי, קשה לבצע סקר מדויק, אך נראה שהמצב דומה, ואף נוטה למספרים קטנים יותר. וראה: עמית ואילן (לעיל, הערכה 10), עמ' 116-117.

25. בכתיבת פרק זה ניעורתי הרבה בפירושו של ליינציגויג לירושלמי, כפי שהערתי בהערות השוליות שלחלן, וכן יותר מכך. ידידי ד"ר מנתחם כהנא והרב אלחנן סט הווילו לקרוא את הטיטוט של פרק זה, והעירו העורות חשיבות. תודתי נתונה להם על כך.

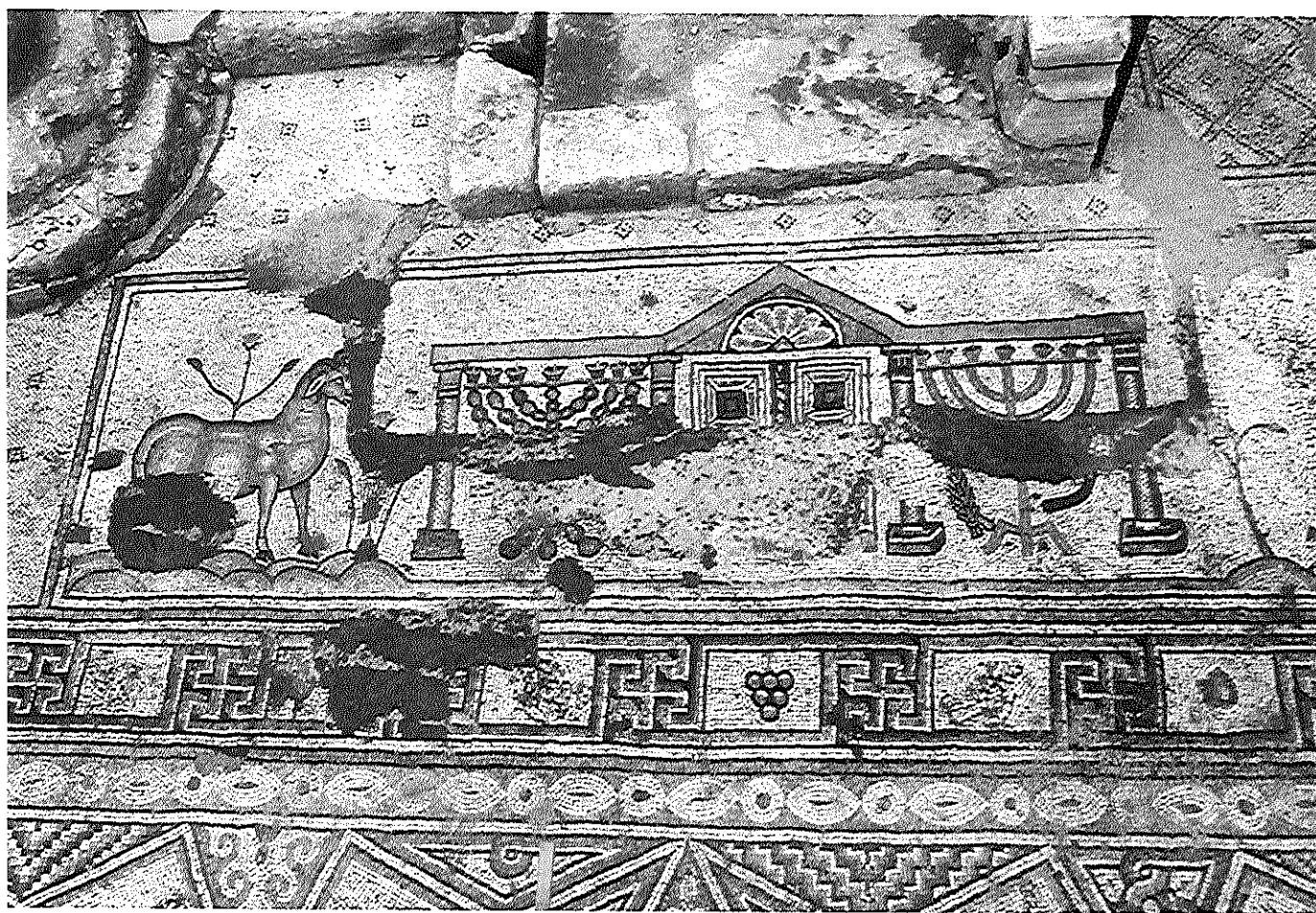
26. ראה: משנה, ברכות ד ה-ג.

27. לפירוט המקבילות ואה: תוספתא, ברכות ג טו (מהדורות ליברמן, עמ' 15, הערכה 65).

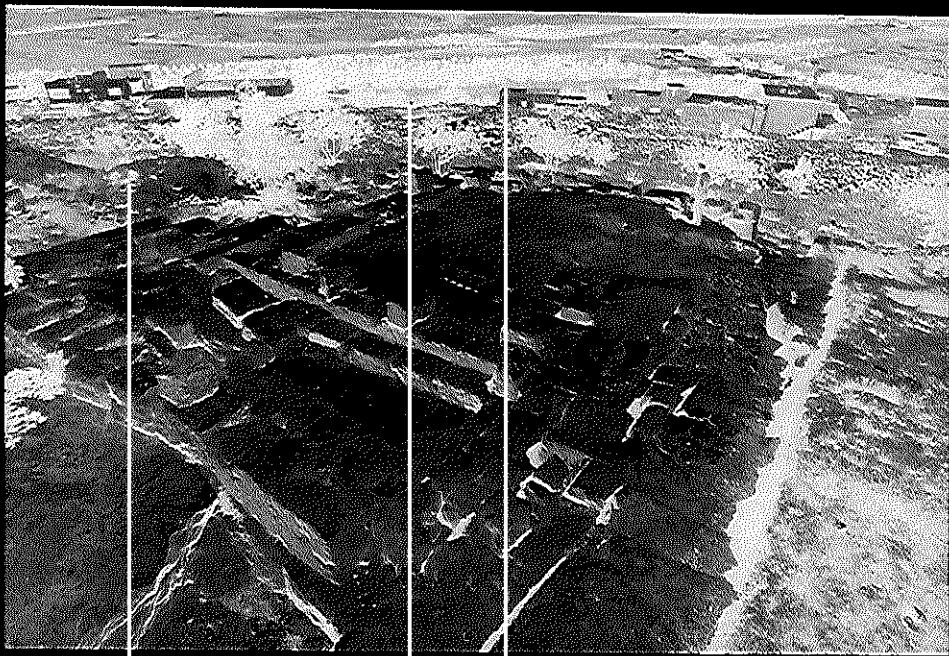
בית-הכנסת בסוסיה
(מבט כללי מדרום-מזרח)

פסיפס ארון הקודש
והמנורות בבית-הכנסת
בסוסיה

בית-הכנסת במעון (מבט
כללי מדרום)

הצלום-אוויר של תל
מעון : בית-הכנסת
(באמצע המדרון) ותמאכד
(בראש התל)

אליך דרך ארץ²⁸, העומדים בארץ ישראל הופכים פניהם כנגד ירושלם ומתפללים, שנאמר: יהתפללו לך דרך העיר²⁹. העומדים בירושלם הופכים פניהם כנגד בית המקדש ומתפללים, שנאמר: יהתפללו אל הבית הזה³⁰. העומדים בבית המקדש מכוונים את לבם כנגד בית קדשי הקודשים ומתפללים, שנאמר: יהתפללו אל המקום הזה³¹. נמצאו עומדים בצפון – הופכים פניהם לדורות; בדרום – הופכים פניהם לצפון; במרוחה – פניהם למערב; במערב – פניהם למזרח. נמצאו כל ישראל מתפללים למקום אחד³².

העדפנו לחתט את נוסח הספרי שכן בנותה זה, וכן בירושלמי, נאמר: 'הופכים את פניהם', בדומה לביטוי: 'יחזר את פניו' שברישא במשנה. אך ברור כי הפיכת הפנים אינה חיצונית גריידא, אלא מבטאת כוונה פנימית, כפי שמשמעותו 'יכן את לבך', שבסיפה במשנה, זהה לנוסח המקבילות של הביריתא – בתוספתא, בבבלי ועוז³³.

התמונה הגאוגרפיה-הנדסית המצטיירת מהמקורות דלעיל היא שיש נקודה מרכזית אחת, המהווה ציר ראשי למערכת מעגליים היקפיים, הנתונים סביבה, ומכל מקום במעגלים אלה יש לכוון אל הנקודה המרכזית. זוית הכוון היא יהסית, ותוליה במקומו של העומד. במשנה במסכת בבא בתרא שנ: אין עושין ברסקי אלא למזרח העיר. רבי עקיבא אומר: לכל רוח הוא עושה, חזק ממערבה, ומרחיק חמשים אמה³⁴. בתוספתא ובירושלמי מובאים הדברים בשינוי קל ובתוספתה הנמeka³⁵. נוסח התוספתא הוא: ר' עקיבא אומר לכל רוח הוא עשה מרחק חמשים אמה, חזק ממערבה, מפני שהיא תדייה.

רבי עקיבא התכוון לכך שהרוח המערבית היא השכיחה ביותר, ולפיכך אין למקום בירושקי ממערב לעיר. במציאות הארץ-ישראלית היה הדבר נהיר לכל, ונתקפס כפשוטו³⁶. אולם בבבל, שבה משטר הרוחות שונה, לא תפסו האמוראים הבבליים, רבא ורב נחמן, את הדברים כפשוטם, מוכנים הריאלי, אלא ייחסו להם משמעות רعنונית, וכך פרישו בבבלי שכונתו הייתה שרות מערבית 'תדייה בשכינה', או בנוסח הנראה הולם יותר ומופיע בכמה כתבייד: 'תדייה בתפילה'³⁷. ככלומר לאור קדשות היתר שיש למערב, אין להתקין בעד זה מוקד של ריחות רעים. יזכור, בהקשר לדין זה, כי בבבל כינו את ארץ-ישראל 'מעודבא'. בהמשך הדין מובאות דעות שונות של הכתבים – תנאים ואמוראים, בני הארץ ובני בבל – לשאלת מקומה של התפילה/השכינה. בדבריהם מסתמןות שתי השקפות עקרוניות, המוצגות בטבלה שללhn³⁸:

28 מלכים א, ח מה.

29 דברי הימים ב, ז לד.

30 שם, שם לב.

31 שם, שם כו.

32 ספרי דברים כת (מהדורות פינקלשטיין, עמ' 47).

33 וראה: ר' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ברכות, ניירוק תשצ"ו, עמ' 44.

34 משנה, בבא בתרא ב ט.

35 תוספתא, בבא בתרא א ח (מהדורות ליברמן, עמ' 131); ירושלמי, שם ד ט, יג ע"ג.

36 וראה: תוספתא, בבא בתרא א ח (מהדורות ליברמן, עמ' 335).

37 ראה: בבבל, בבא בתרא כה ע"א, ודקדוקי ספרפים על אחר.

38 יזכיר, כי בדיון השთוף גם ר' אחא בר יעקב, שתקף את דרישתו של ר' יהושע בן לוי, אשר למד מן הפסוק עצמא המשמים לך משתוחחים' (נחמיה ט ו) כי שכינה במערב זה כיוון תפילה, וטען שפסיק זה ניתן אולי ללמידה גם את

בכל מקום	במערב
ר' ישעיאוּל	ר' עקיבא (לפי הubble)
ר' אושעיאוּ	ר' יהושע בן לוי
רב ששת	ר' אביהו

השלכתו המعاشית של דין זה על כיוון התפילה מוצאת את ביטוייה בדברי ר' יהושע בן לוי, 'בואו ונחיק טוביה לאבותינו שהודיעו מקום תפלה', ובเดעתו של רב שת הנלמת מתעשה שהיה כשגיעה שעת תפילה יאמר ליה ורב שת לשמעיה: לכל רוחתא אוקמן לבך מזורח ולאו משום דלית ביה שכינה אלא משום דמרו בה מני [שאמור לו ורב שת לשמעו: לכל רוח העמידני (=להתפלל) מלבד מזורח, ולא משום שאין בו שכינה, אלא משום שמורים בו המינים].'³⁹

בסוף הסוגיה חזר הדיין לשאלת כיווני התפילה, וככאן הוא נושא כבר אופי מעשי מובהק, אף כי ככלו תלוי באמרות של חכמים ארץישראלים, שבמקורן לא היו קשורות כלל לתפילה. מובאות שתי דעתות, דעת ר' יצחק האומר 'הרצו שיחכים — ידרים, ושיעשר — צפין', כלומר לפי הבהיר המתפלל רשאי לבחור בכיוון הרצוי לו מתוך השנים, ודעתו של ר' יהושע בן לוי לעולם ידרים, שמתוון שמתחכם מתעשר'. מאחר שר' יהושע בן סבר, כוכור, שהשכינה במערב, מקשים עליו כיצד הוא אומר עתה שיש להתפלל תמיד לדרום? ומתרוצים: 'מצדך אצדורי',

דהיינו שיעמוד ב민ן מצב בגיןם שבין דרום למערב.⁴⁰

התמונה הגאוגרפית-הנדסית המשתקפת מבבא בתורה שונה לחלוותן מזו שהצטיירה בברכות. שם היו כיווני התפילה יחסיים, מבהינות וחוות השמיים, וモותנים במקומות עמידתו של המתפלל ביחס למוקד מוגדר. ואילו כאן מזוגת, כביכול, תמונה כפולה — מצד אחד מערכת חופשית, שאין בה כל כיוונים מחייבים ואין בה שום מוקד, ובויסודה התפיסה 'שכינה בכל מקום'; ומצד אחר, מערכת קווים בעלי כיוונים מוחלטים, שהעיקר שבחם נמatta למערב ומכוון למוקד וחוותני — 'שכינה במערב' — ובצדו נמתחים קווים גם לדרום, לצפון, או לשנייהם כאחד, וכן בגיןם לדרום-מערב.

הזיקה היחידה הנראית לעין בין הדיון בבבא בתורה לבין ההלכה בברכות מצויה בדברי ר' חנינא בבבא בתורה, הפנייה אל רב אשיה: 'כגון אתה דיתביהו בצפונה הארץ ישראל אדרומו אדרומי', ככלומר, שבבבל — הנמצאת לפיטתפה זו מצפון לארץ-ישראל; בהסתמך על דברי הנביא, 'מצפון תפחה הרעה על כל יושבי הארץ',⁴¹ — יש לפנות בתפילה לכיוון ארץ-ישראל. המסקנה מכאן שיש

הhipik (וזולמא כעבד שנטול פרט מרבו והחזר לאחוריו ומשתחווה). מדבריו אלה ניתן כמה מן הראשונים ללמד כי קיימת אף דעה שהשכינה במוות, אולם דיווק בדבריו מוכיח שלא התקoon כלל לכך, וכל כוונתו הייתה לעודר על דרישתו של ר' יהושע בן לוי. וראיה: ל' גינצברג, פירושים ותודושים בירושלמי, ג, ניו-יורק תש"א, עמ' .375

למהותם של המינים ראה: גינצברג (שם), עמ' 375-372. ולדעיה שונא ראה: א"א אורבן, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תש"ו, עמ' 50, הערה 93.

ראיה: בכלל, בבא בתורה כה ע"ב. בפרוש המיווסד לרובנו גרשום נאמר: לא מכל וכל לרוח דרוםית ולא מהכל לרוח מערבית. לאפשרויות שונות לפירוש המושג ראה: גינצברג (שם), עמ' 391-390. בכתב ייד המבוגר הנוסח הוא 'דמצלו אצלוי', שיש להבינו במשמעות המקורית של פועל זה, דהיינו מלשון הטיה.

ירמיה א ז.

פנים אולם התפילה
בבית-הכנסת באשתמו^ע
(כיוון התפילה —
צפונה)

כיוון יחסית, ולא מוחלט, כפי שהשתמע ממהלך הדיון קדם לכך. ברם, ר' חנינא אינו תולח את בית-הכנסת בענים (מבט דבוריו בהלה המפורשת בברכות).

האמנם נוכל לצייר שתי תמנות כה מנוקות אחת מרעווה, שתי תפיסות עקרוניות כה מנוגדות? הדבר תמה, בראש ובראשונה מההיבט הפנימי-תלמודי. שהרי ההלכה בברכות, שתמציהה כבר במשנה ופירוטה בברייתא שבתוספה ואבשני התלמודים ובמדרשים, מוצגת תמיד כהלה תנאים פסוקה ללא עורין. כיצד אפוא נערן הדיון, המשער-ההלכתי כביבול, בבבא בתרא

תוך הועלמות מוחלטת כמעט מהלכה מפורשת זו?

בעלי התוספות מציגים קושי זה בשואלם: 'כל הנני אמראי לית להו הא דעתיא בברכות זכל האמוראים הללו אין בידם את השינוי בברכות' ⁴² שחייב אדם להתפלל נגד ירושלים?' ⁴³, והם תירצזו זאת בכך שמחולקת האמוראים מבוססת על מחולקת תנאים. כלומר, שההלכה בברכות היא רק דעה אחת, שעיליה מתבסס ר' חנינא בסוף הסוגיה בבבא בתרא, ולעומתה עומדת דעתו של ר' ישמעאל, 'שכינה בכל מקום', שעיליה התבבססו אמוראים אחרים בטיענותם שאפשר להתפלל לכל

רוח.⁴⁴ והדרעה השלישית – 'שכינה במערב' – נתלית בדברי רבינו עקיבא, לפי פרשנותם של האמוראים הבעליים.

אולם, ברור כי תירוץ זה דוחוק ביותר, ומשקלה וחידושו מושווה של ההלכה בברכות מקרים לה עדיפות ניכרת על-פני הדעות המובאות בכבא בתרא, והניתנות לפרשנות באשר להשלכותיהן המשניות.⁴⁵ מלבד זאת, אם נניח שלפנינו מחלוקת בין מסורות הלכתיות שונות, נשען שאלות נוספות.⁴⁶ לפיקד, נראה לנו כי הדיון בכבא בתרא, אף כי הוא מוקד בכיוון התפילה, נשען על אמרים שונים, שאין מוכנים הרាជון קשור לכך, ומכאן גם שאין עניינו הישיר בהלכה, אלא בשאלת עיונית-פילוסופית בדבר מקום השכינה. העניין המשמעותי היחיד בדיון זה קשור במעשה רב שששת, ואדרבה אין להסיק ממנה דבר לעניין כיוון התפילה, שהרי רב ששת היה סומא, שכל הרוחות שותה לגביין.⁴⁷

גם הדעות שבסוף הסוגיה – דברי ר' יצחק 'הרוצה שיחכים' – יזרים, ושיעשר – 'צפין' ודברי ר' יהושע בן לוי 'על כל זרים' – יש לראותם כהמשך הדיוון האגדתי הקודם להם, אשר נסב על סגולותיהם של רוחות השמים ואיתני הטבע בארץ-ישראל. מכאן, שבפועל רק בדברי ר' חנינא נוגעים לשאלת המעשית של כיוון התפילה, והם, כאמור, תואמים את ההלכה בברכות. ההלכה זו היא היחידה שיש לה השלכות מעשיות על צורתו של בית-הכנסת ועל עיצובה תוכנתו, שכן היא קובעת את כיוון התפילה ומימילא את כיוון הבניין: ארץ-ישראל-ירושלים-הרבנית-קדוש הקודשים.

מסקנתנו זו עומדת בניגוד לדעה שקבעה אחיזה כלשהי בפרשות ובמחקר, ושהל-פיה יש השלכות מעשיות לקביעה 'שכינה במערב'.⁴⁸ להלן נשוב לדעה זו, וננסה להוכיח כי אין לכך בסיס של ממש.

פתחי בית-הכנסת בתוספתא מצינו: 'אין פותחין פתחי בתים נסויות אלא למורה, שכן מצינו בהיכל שהיא פתוחה למורה, שנאמר "זה הוה נים לפני המשכן קדמה לפני היכל מקדש מזורה"'?⁴⁹ מפשט הדברים נראה כי ההלכה מסתמכת על צורתה ההיכל במקדש ועל כיוון פתחיו, וזאת מתוך רצון לשמור את צורתו, שהרי בית-הכנסת הוא במידה מסוימת תחליף להיכל, 'מקדש מעט'. אך כבר עמדו פרשנים וחוקרים על המגמה האקטואלית שנקשרה להלכה זאת.⁵⁰ הכוונה היא למאבק עתיק היומין של היהדות בתפיסה הפגאנית, שבגלגולה המאוחר לבשה לבוש נוצרי, ושהל-פיה

44. מנחם כהנא הציע כי העובדה שרק אמוראים בבליים מבטאים דעתו זו מעצבעה אויל על מגמה פניט-బבלית במאהק כנגד ארץ-ישראל. לעומת זאת: אורבן (לעיל, הערא (39), עמ' 48-49).

45. להדגשת נקודה זו יש להעיר גם כי בברכות ההלכה נתלית בפסקים מפורטים, ואילו בכבא בתרא כל הסוגיה בנויה על אינטראפטציה של דברי רבינו עקיבא.

46. ראה: גינצבורג (לעיל, הערא (38), עמ' 384-386).

47. ראה: שם, עמ' 389.

48. ראה דעת בעלי התוספות וכן אורבן, להלן, בדיון על פתחי בית הכנסת.

49. בדבר ג' לת. וראה: תוספתא, מגילה (ב) ד כב (מהדורות ליברמן, עמ' 360).

50. הראשון שעמד על כך היה י' שור ב מהדורתו לספר העתים, לר' יהודה אל ברצלוני, קראקה תוס' ג, עמ' 273, הערא קכא. וראה: שי ליברמן, תוספתא פשוטה, מגילה, נויארך תשכ"ב, עמ' 1200.

מןנה המתפלל את פניו כלפי מזרחה. ביטוי למאבק זה קיים כבר במקרא, בדברי יחזקאל, הרואה בחזונו מעשה תועבה בהיכל: 'כעשרה ותמשה איש אחריהם אל היכל ה', ופניהם קדמה והוא השואבת המשגעה לשער משתחויתם קדמה לשמש'.⁵¹

בקשר לכך מתארת המשנה את תהליכי החוגגים בשמחת בית השואבה המשגעה לשער המזרחה של הריהובית: 'הപכו פניהם למערב ואמרו: אבותינו שהיו במקום הזה, אחורייהם אל היכל ה', ופניהם קדמה, ומה משתחוים קדמה לשמש, ואנו ליה עיניינו'.⁵² אפרים אלימלך אורבן הצבע על כך שדברי ר' יהושע בן לוי בסוגיית 'מקום השכינה' בבבא בתרא, 'בראו ונחזק טוביה לאבותינו, שהודיעו מקום תפלה', מזכירים את הצהרות החוגגים: 'אבותינו שהיו במקום הזה' וכו'.⁵³ דבריו אלה של ר' יהושע בן לוי מייצגים, כזכור, את הדעה של 'שכינה במערב', לעומת הדעה הנגדית 'שכינה בכל מקום'. נוארה מאוד כי המסורת של 'שכינה במערב' אכן התפתחה ממשקל נגד לתפיסה הפaganית והנוצרית, המחשיבה את המזרחה כ'מקום השכינה'. הדבר משתמע כבר מהפסקה שליליו הסתמך ר' יהושע בן לוי – 'וצבא השמים לך משתחוים'⁵⁴ – שם שמעותו היא שמערכת הכוכבים, שאליה סוגדים הפaganים, היא עצמה משתחווה למערב. די לנו בשתי מובאות מן הסוגיות, שפורטו לעיל, להדגים זאת.

א. בבבלי, במסכת בבא בתרא, בדברי ר' ששת לשמשו, התומכים בדעה 'שכינה בכל מקום', יש בכלל זאת הימנעות מתפילה למזרחה 'משום דמורו בה מניין',⁵⁵ אורבן משער כי גם עצם התפתחות הדעה 'שכינה בכל מקום' באה כתגובה על טענותיהם של אוטם מינימ, שהוא לשיטתו נוארה בהם יהודים-נוצרים.⁵⁶

ב. בירושלמי, במסכת ברכות, לפני ההלכה בדבר כיווני התפילה, ובקשר לדברי המשנה 'היה רוכב על החמור... אם אין יכול מהזיר את פניו', אומר ר' יעקב ברacha: 'תני תמן לכל הרוחות אין מחזירין חוץ מרוחה מזרחת'.⁵⁷

אפשר אפילו שההילה בדבר קביעת פתיחי ביתהכnest בمزраח אכן בא להוציא מלbum של המינים, שהתפללו למזרחה. שכן מיקום הכנסתה בمزраח יצר מצב שבו הנכנס לביתהכnest ממנה בהכרח את עורפו למזרחה.⁵⁸

האם העובדה שהמתפלל נכנס לביתהכnest כשפניו למערב – שהיא פועל יוצא של ההלכה בתוספתא – וקיימות של חכמים אחדים כי 'שכינה במערב' מביאות בהכרח למסקנה שכיוון התפילה היה מערב? בלשון אחרת, האם יש תלות בין הלכת הפתחים להלכת כיוון התפילה? בעלי התוספות, בהתייחסם לתוספתא במגילה, מפרשים: 'ונוארה דעתן שכינה במערב'.⁵⁹

51. יחזקאל ח ט-ז. ונוארה כי הדברים מכונים בהתרסה כלפי הפטוק מבמדבר ג לת', המהווה אסmetaה להלכה בתוספתא דלעיל, שהרי שם 'משה ואחרון ובני שמרים משמרת המקדש' לעמודם לפני המשכן קדמה.

52. משנה, סוכה ה ד.

53. אורבן (לעיל, הערא (39), עמ' 49).

54. נהמיה ט ג.

55. וראה לעיל, הערא 39.

56. אורבן (שם), עמ' 49-48.

57. לחילופי הגרטאות אין מחזירין / מחזירין/ראה: גינצבורג (לעיל, הערא (38), עמ' 370-372). ונוארה גם פירוש פנוי

משה' על אחר, שגרס 'אין מחזירין'.

58.-CNND זה עליינו להעיר שמצב דומה, שבו הנכנס לביתהכnest ממנה עורפו לכיוון המקודש, היה בביתהכnest הגליליים, שבהם הפתחים היו בדורות, עברו ירושלים.

59. ראה התוספות על בבלי, עירובין יט ע"ב, ד"ה: 'ולא אחורי בית הכנסת'.

אורבן הולך בעקבותיהם וקבע כי 'הדעה שהשכינה במערב משתקפת בהלכה שקבעה את צורת בניין בית הכנסת: אין פותחין פתחי כניסה בתים אלא למזרת. ואמנם על פי זה נבנו בתים רבים, שנתגלו בחפירותן הנ בארץ ישראל והן בגולה, כגון בדורא אירופוס'.⁶⁰ כבר הערנו קודם כי הסוגיה בבבאים בענין 'מקום השכינה' היא בעיקורה רعنונית, ועתה עמדנו גם על משמעותה הפולמוסית – כנגד המינים – ולפיכך קשה להסיק ממנה מס訓ות מעשיות באשר לכיוון התפילה בבית הכנסת. ובנוגע לקביעתו של אורבן בדבר הממצא הארכיאולוגי, בחינה, ولو שטחית, של המזיאות בשתח תוכיה כי אין מדובר על בית הכנסת ובאים, ואף באופן מעתים שבהם נמצא פתחים במזרחה אין בדוק-כלל שום הוכחות שהתפללו למערב, אלא להיפך, לרוב יש הוכחות שהתפללו לכיוון אחר – לכיוון ירושלים, שהוא 'כיוון יהשי', תלוי במקום של בית הכנסת ביחס לירושלים, בהתאם להלכה בברכות.⁶¹ ובהתאם לכך, גם הדוגמה של דורא אירופוס, שהביא אורבן, אינה ראייה, שהרי דורא אירופוס נמצא מצפון-מזרח לארכ'-ישראל, ולפיכך התפילה בה היא לדרום-מערב, שוב בהתאם להלכה בברכות, ולא בשל התפיסה שהשכינה במערב'.⁶² לדעתיו, הממצא הארכיאולוגי מוכיח דווקא שאין זיקה בין ההלכה לדבר הפתחים במזרחה לבין תפילה. לעומת זאת, לפניינו שתי הלכות, שאינן תלויות אחת בראשה: ההלכה במסכת ברכות על כיוון התפילה לעבר המוקד של ירושלים ובית המקדש, שישומה הארכיטקטוני תלוי במיקום בית הכנסת ביחס למוקד זה, וההלכה בתוספתה במסכת מגילה בדבר קביעת פתיחת בית הכנסת במזרחה.

ראו לעצין כי גם הרמב"ם, בניגוד לבני הטעפות, לא מצא קשר בין שתי ההלכות.⁶³ הוא הביא 'במשנה תורה' את ההלכה מברכות לגבי כיוון התפילה לארכ'-ישראל-ליירושלם-למקדש-ולקדש הקודשים, ובמהמשך הביא שם את ההלכה מהתוספה ל מגילה על הפתחים במזרחה, מבלי תלותה בכיוון שבו עומד בית הכנסת ביחס לירושלים.⁶⁴ משמע שההלה בדבר הפתחים אינה מותנית במיקומו של בית הכנסת ביחס לירושלים ובצד שאליו מכונים המתפללים את פניהם בתפילה.

ההלכה והתוכניות האדריבליות
כפי שצווין לעיל, אנו סבורים כי בסיסו עיצובן של תוכניות בית הכנסת היהודי עמדו שתי ההלכות הבסיסיות, שהן דנו בהורבה, ההלכה הנוגעת לכיוון התפילה וההלכה בדבר קביעת הפתחים

60 אורבן (לעיל, העירה 39), עמ' 49.

61 פרשנותו של אורבן שימה בסוד לדעה שקבעה אחיזה במחקרים הארכיאולוגיים, ושליפה בביטחון שונים היה

62 כיוון התפילה למערב, ו록 בשלה מאוחר יותר הטיטו אותו לעבר ירושלים. וראה להלן, פרק הבא במאמר.

63 בקשר לזה קשלה לקבל את קביעתו הקטגורית של קרבל: 'ההערות בספרות חז"ל על הארכיטקטורה של בית

64 הכנסת ותפקידיהם אין מתייחסות לתפוצות', ראה: א' קרבל, 'בית הכנסת בתפוצה', ז' ספרαι (עורק), בית

הכנסת בתקופה המשנה והתלמוד: לקט מאמרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 194.

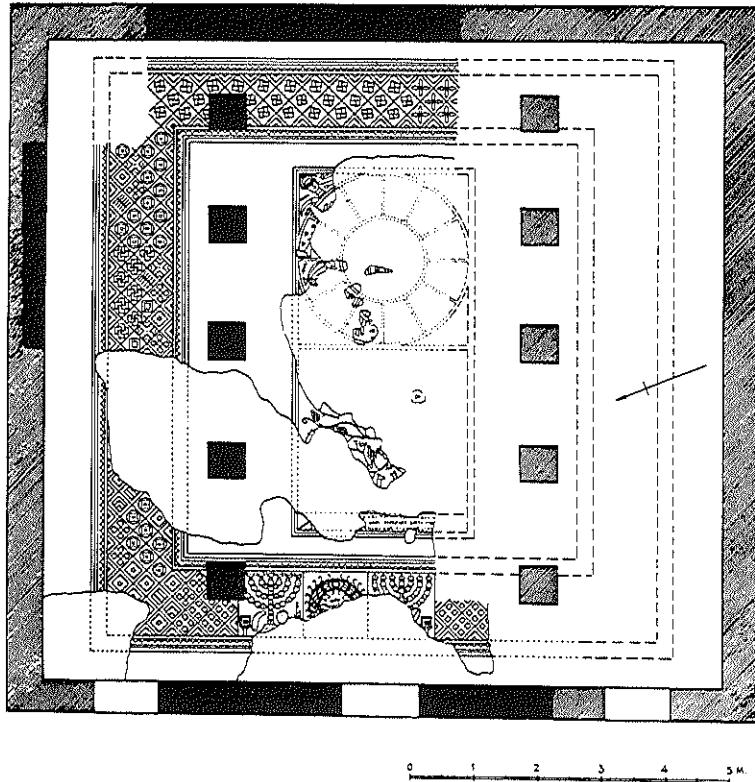
65 ראה: ש' גורן, 'פתחי בתים נסתרים', מחניים, זה (תשכ"ה), עמ' 14-9.

66 דאה: הלוות תפילה, ה' ג' ב. גם הר"ף הילך בשיטה זו קודם לרמב"ם. אך גינצברג ביקר את פרשנות הר"ף

והרמב"ם לתוספתא, לאור הממציאות הארכיאולוגיות שהיתה יודעה בימי, וכותב: 'פתחי בתים העתיקים

67 עדי סתריה' לפירוש זה, ראה: גינצברג (לעיל, העירה 38), עמ' 393.

ביתה-הכנסת בחוסיפה
שפתוחו למערב

במוראה. בטרם נעמוד על יישומן הילכה למעשה ביהודה, נקדים ונבחן את תקופותן של הלכות אלו בשאר חלקי הארץ.

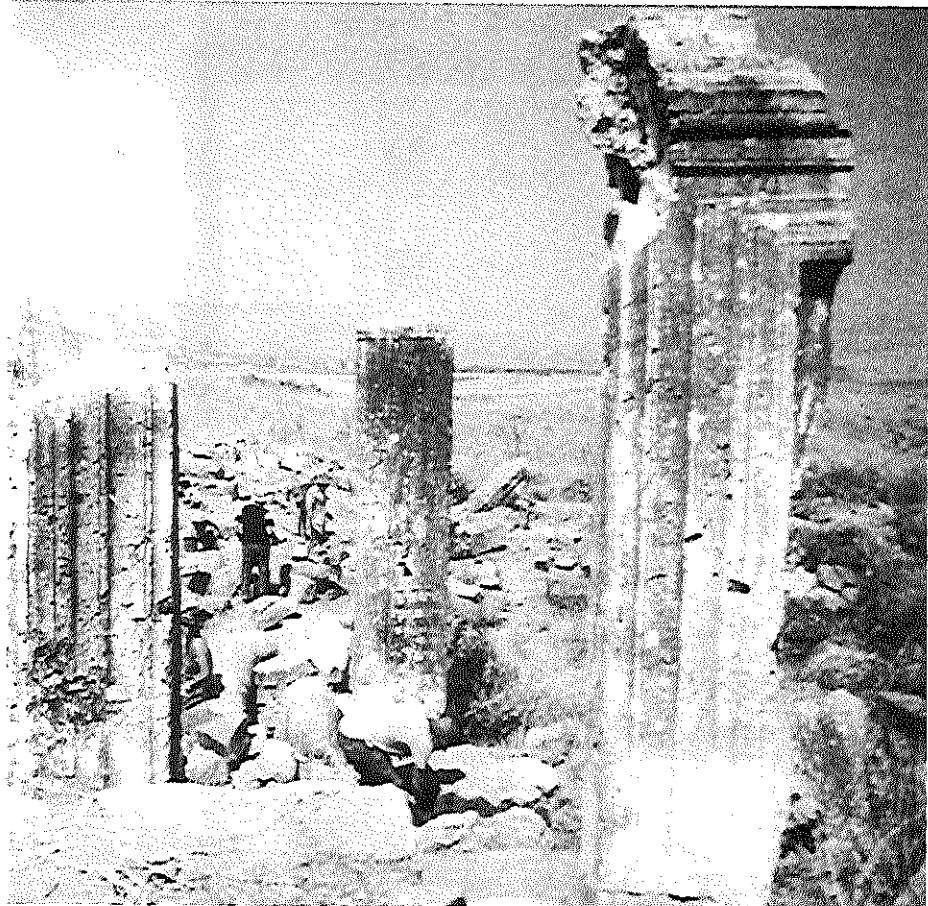
הילכה שעלה-פה יש להתפלל לכיוון ירושלים קנחה אחיזה ברובם המכריע של בתיה-הכנסת בארן; להוציא סטיות קלות פה ושם, הם מכונים כלפי ירושלים.⁶⁵ בתיה-הכנסת מהטיפוס בגלילי (קדומים), קיר החזית — שבו הי גם הפתחים — מכון דרומה, ואילו בתיה-הכנסת בעלי תוכנית הבסיליקה (המאוחרים), הפתחים היו בצפון, והקיר הדרומי, שבו היה האפסיס עם ארון הקודש, הוא הפונה לירושלים.

לעומת זאת, מעתים הם בתיה-הכנסת שבהם נקבעו פתחים במוראה. ברוב בתיה-הכנסת הפתחים נקבעו בצד שבו נתון הבניין. בתיה-הכנסת של הגליל, לדוגמה, זה ציר צפון-דרום. ציר זה היה אפוא ציר הכניסה וציר התפילה גם יחד. גם טורי העמודים, שתילקו את חלל הבניין לאולם תוךו ושתי סיטראות, היו לרוב באותו ציר, והשתלבו מבחינה ארכיטקטונית במהלך התנועה בתוך בית-

27

הכנסת. גם לגבי בתיה-הכנסת החריגים, שבהם נקבעו פתחים במוראה, קשה לקבוע אם הדבר נעשה מתוך העקרון ההלכתי או מחתמת אילוצים מקומיים ונסיבות מיוחדות. בתיה-הכנסת הללו בצפון הארץ הם

65 על חריגים מבחינה זו ראה להלן.

מזרות הפתוח בвитה –
הכנסת ארבול

bara'el, בחמת-גדר, במעוז-חאים, ואולי גם בחמת-טבריה (בית-הכנסת בו נזכר סיורוֹס), לפי העתו של זאב ויס.⁶⁶ אלעזר ליפא סוקניק הראה כבר כי בתי-הכנסת של ארבל וחמת-גדר נקבעו הפתחים במזרחה מחתם אילוצים טופוגרפיים ולא מתוך עקרון.⁶⁷ מלבד אלה, יש לציין את בית-הכנסת של סומקה ושל חוסיפה שבכרמל ואת בית-הכנסת של יפיע שבגליל התחתון, שם בנינים חריגים בכיוונו, שנבנו בעיר מזרחה-מערב, ונראה שכיוון התפילה בהם היה למזרחה, על אף שירושלים מצויה בדרוםם. סוקניק ניסה להתחזק עם הקושי שכיוון החריג של בית-הכנסת הללו, והסביר שבגלל קרבתם לים נחשו בבית-הכנסת שבכרמל כמקומות במערב ארץ-ישראל, ולפיכך ירושלים הייתה כביכול מזרחה להם.⁶⁸ בדרך 'דרשנית'

⁶⁶ ז' ויס, 'בית הכנסת משכבה 2 בחמת טבריה – הצעה שחזרה', ארץ-ישראל, כג (תשנ"ב), עמ' 320-326.

⁶⁷ אל סוקניק, 'בית הכנסת העתיק בחמת גדר', קובץ, ג (תרצ"ה), עמ' 78; וכן: E.L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh, Jerusalem* 1935, p. 78 [=JPOS, XV (1935), p. 168].

bara'el הראו כבר קויה וצינגר כי החריגה מהתוכננת ה'תקנית' נבעה מטיסיבות טופוגרפיות, ראה: H. Kohl & C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilaea*, Leipzig 1916, p. 60.

⁶⁸ סוקניק (שם), עמ' 80 [=עמ' 170], העלה 2.

ניסה סוקניק להחיל הסבר זה גם על בית-הכנסת של יפייע, חוף ריאוחוקו מהים. לטענו, אפשר לכלול גם את יפייע באזור החוף מכיוון שהיא נכללת בתחום נחלות זבולון, שעליו נאמר זבולון לחוף ימים ישכן.⁶⁹ לדעתנו, קשה מאוד לקבל הסברים דוחוקים אלה. אין גם ממצאים המאשימים את הצעתו של ארוון ר' גודינאף, שבית-הכנסת ביפיע היה בניין רוחב, וארון-הקדוש שלו היה בקיר הדромי הפונה לירושלים.⁷⁰

בכל המקרים דלעיל ראיינו כי סוקניק ניסה למצוא טעמים שונים ומשונים לקביעת הפתחים במזרחה, ולא סבר שהדבר נעשה מן הטעם ההלכתי, בהתאם לתוספთא במגילה. לפי תפיסתו, ההלכה בתוספთא לא נעה לבתי-הכנסת בארץ-ישראל, ובכך הוא הולך בעקבות חוקריהם קודמים בראשית המאה העשרים. דומה כי הראשון שבסם היה בניין זאב בכיר, אשר טعن כי הבריתא הנודונה מתיחסת לבתי-הכנסת בבבל ובשאר המקומות שמצוירה לארץ-ישראל, שבהם אכן התרבות היא לכיוון מערב, לעבר ארץ-ישראל, ולכן יש להתקין בהם את הפתחים במזרח.⁷¹ ב מגמה זו המשיך שמואל קראוס, שהעלה נימוקים היסטוריים שונים כרקע להלכה בתוספთא בדבר הפתחים במזרח.⁷² גם היינריך קויה וקרל וצינגר יישבו בדרך זו את הסתירה שבין ההלכה בתוספთא לבין התמונה הארכיאולוגית, כפי שנחשה בחפירותיהם.⁷³

עם עמדתם זו של בכיר, קראוס, קויה וצינגר וסוקניק, שהיתה מקובלת יותר מיובל שנים, התמודד פרנץ לנדרברג, במאמר שפורסם בשנת 1957⁷⁴ הוא טען כי הסתמכות ההלכה על מיקום הפתחים ממשכן מעידה כי אין זו הורה ספציפית, המוצמצמת לתנאים בבבל וכיווץ בכך, אלא הורה עקרונית לבתי-הכנסת בכלל. בנסיונו לעמוד על שורשיה של דרישת זו הועלה לנדרברג ראייה תומכת שהבית השני יועד

באותה עת בחורבנה, והיסטו אם לקבוע אותו כموقع התפילה.

אולם בחירותו של המשכן לא נועדה להגדרת הכיוון המקודש אלא כדי שיהווה דגם לבניין בית-הכנסת, ומכוון שהכינה למשכן הייתה במזרח, גם לבתי-הכנסת צריכים להיות פתוחים במזרח. עוד טען לנדרברג, כי לפי הנחתה זו ניתן לתארך את הלכת התוספთא, בדבר הפתחים במזרח, לשנת 70 לספירה או מעט לאחריה. לאחר מכן הוא סקר את בית-הכנסת שהיו ידועים לו — כאמור, באמצעות שנות החמישים — ואשר בהם נמצא פתחים במזרח, והם בתי-הכנסת ארבל, בחמת-גדר, בחוסיפה (בבית-הכנסת זה צוין בטウות, שכן פתחיו מצויים במערב, ואך אחרים טעו בכך), בסומקה, ביפיע (גם כאן הפתח היה כנראה במערב, ולפיכך אין לכלול אותו בדיוון) ובאשטמווע. הוא חלק על הטעמים המעשימים-התפקודים שהועלו בכל מקרה ומקורה להסביר

E.L. Sukenik, 'The Ancient Synagogue at Yafa near Nazareth — — וראה: — Preliminary Report', *Louis M. Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogues. Bulletin*, II (1951), p. 24

E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, I, New York 1953, p. 216 ראה: 70

W. Bacher, 'Synagoge', J. Hastings (ed.), *A Dictionary of the Bible*, IV, Edinburgh 1902, ראה: 71

p. 639

ראיה: 72 S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, Berlin-Vienna 1922, pp. 230-233 וראה: י' ברסלבי, 'סמלים

ודמיות מיתולוגיות בבתי-הכנסת הקדומים בגליל', ח'ז' היינריך (עורך). כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 36, העדרה 112.

קויה וצינגר (עליל. העדרה 67), עמ' 139. 73

F. Landsberger, 'The Sacred Direction in Synagogue and Church', *HUCA*, 28 (1957), pp. 181-203 ראה: 74

וראה שם עמ' 188.

קביעת הפתחים במרוחה. בסיכום, על סמך כל הנתונים, מסקנתו של לנדרברגר היא שגם אם במקורה זה או אחר נקבעו הפתחים במרוחה כאותה בנטיבות שאינן קשורות למסורת ההלכתית, הרי נסיבות אלו התחוו בשלב מאוחר, והן נוספו למניע הביסיסי, שמקורו במסורת ההלכתית של דגם פתיח המשכן. שנתנוدور חלפו מאז פורסמו דבריו של לנדרברגר ועוד ששוב זכה הנושא להתייחסות במחקר. ביןתיים נחשפו גם במעוז'יתים ובחוות סוטיה בתיאכnestה שפתחיהם במרוחה, והעיקר לעניינו — נתגלו בתיאכnestה מתוקפת הבית השני במצדה, בהרודיון וכנראה אף בגמלא. גילויים של בתיאכnestה אלה אפשרו לבחנן את התאוריה של לנדרברגר. גדוען פרטנר, בדינו על בתיאכnestה של מצדה והרודיון,⁷⁵ אכן הלך בעקבותיו של לנדרברגר, וטען כי העובדה שכיוון הפתחים במבנים מיימי הבית השני זהה לכיוון פתיחת המקדש מלמדת שבמבנים אלה תוכננו על-פי מתכוונת המקומם המקורי בישראל, כאשר זה עמד עדין על תלו. לדעת פרטנר, בתיאכnestה במצדה ובהרודיון, וכן במצדלה ואולי אף בכורוזים, מעדים כי מקורה של ההלכה שבוטסתא למגילה הוא במסורת שראשיתה מיימי הבית השני. בעקבות לנדרברגר, סבור גם פרטנר כי מסורת זו נשתרמה בכמה בתיאכnestה מתוקפות מהארחות — אלה שבכרמל ובבבילה (סומקה, חוסיפה ויפיע)⁷⁶ ואלה שבדרום יהודה (אשתמווע וסוטיה), ואולי אף בביית-הכnestה המשוער ב'කבר דוד' שהברצין.⁷⁷

אף כי במבט ראשון נראה הוכחה שהתיאוריה של לנדרברגר אכן עדשה בבחן המזיאות, הרי בחינה ביקורתית יותר מחייבת על כמה נקודות תרופה בהצעתם של החנינים. ראשית, מתוך ארבעת בתיאכnestה המוצגים בתיאכnestה מיימי הבית השני שפתחיהם במרוחה, ניתן לקבל קביעה זו בודאות רק לגבי אלו שבמצדה ובהרודיון, אשר לבונה במצדלה, נוצר הוכחה באופן משכנע כי מבנה זה לא היה בתיאכnestה, אלא בית מעין.⁷⁸ ואגב, פתחו של בניין זה הוא בצפון ולא במרוחה. אל המבנה מכורוזים קשה להתייחס, כיון שמקומו לא ידוע כיום, ומלביד תיאור קצר שלו משנת 1926⁷⁹ אין בנמצא כל תוכנית או צילום, שעל-פייהם ניתן לשפוט מה טיבו של הבניין.

בתיאכnestה במצדה ובהרודיון היו אולמות הרודיאניים, והקנאים ערכו בהם שניים אדריכליים פנימיים, כדי להסביר אותם ל'יעוזם החדש. בהרודיון אכן פונה פתח האולם בדיק

75 ראה: ג'. Foerster, 'The Synagogues at Masada and Herodion', *JJA*, 3-4 (1977), pp. 6-11. מאמר זה הוא נוסח מוחרב של מאמרו 'בתי הכנסה במצדה ובהרודיון', ארץ-ישראל, יא (תש"ג), עמ' 228-224.

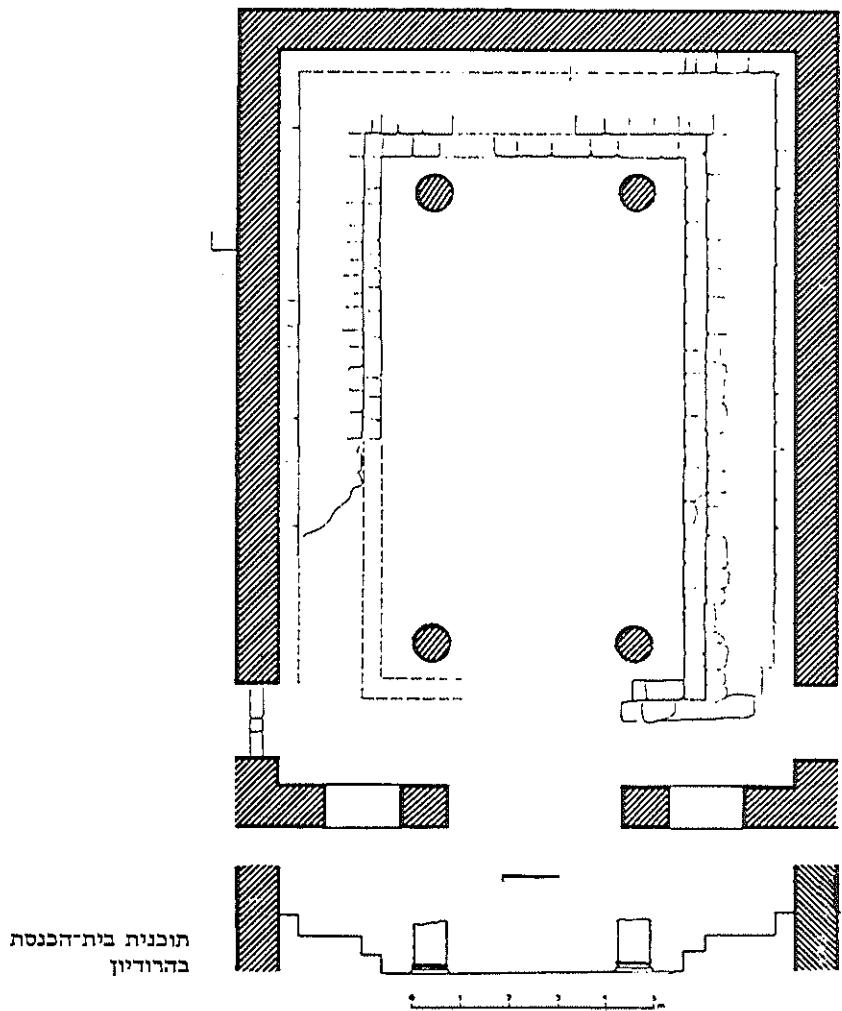
76 כבר הערכנו כי בתוסיפה, וכנראה גם ביפוי, הפתחים היו במרחב ולא במרוחה. פרטנר מקבל גם את דעתו של גודינאך (לעיל, הערא 70), כי שלושת בתיאכnestה הללו היו בתווך, שהמוקד שלהם היה בקיר הדוריון הפונה לירושלים, ראה במאמרו האנגלי של פרטנר (שם), עמ' 11, הערא 28. במאמר קודם כבר דן פרטנר בשאלת מיקום הפתחים וביוון התפללה ביפוי והסביר ששנייהם היו במרוחה. נראה שלימיטים חור בו בעניין כיוון התפללה.

וראה: ג' פרטנר, 'לפסיפיס בית הכנסה ביפוי', *דיוקט*, לא (תשכ"י), עמ' 223.

77 י. פינקרפלד, 'בשבילי אמנות יהודה', מרחביה 1957, עמ' 128-130; וכן: J. Pinkerfeld, 'David's Tomb Notes on the History of the Building', *Louis M. Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogues, Bulletin*, III (1960), pp. 41-43. לדין מוחרב בפרטיו של מבנה זה ראה: ג' צפרי, ציון: הגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים ומוקמה בהפתחות העיר ירושלים בתקופה היזיאנטית, עבדה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, *ירושלים תשלה*, עמ' 197-205. אנו לא נתיחס לכך למבנה זה מכיוון שהוא מטיילים פפק ורב בזיהו כבית-הכnestה.

78 אי צור, 'האם שימוש בית המעיין במגדל כבית כנסת?', א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), *בתי כנסת עתיקים, ירושלים תשמ"ח*, עמ' 165-172.

79 ראה מאמרו האנגלי של פרטנר (לעיל, הערא 75), הערא 8.

مزורתה, אך בצדה הוא פונה לדרום-מזרחה. אם מסורת הפתחים למזרחה כבר הייתה קיימת, יכולו הקנים לבחרו במבנה שפתחו פונה בדיקן למזרחה, וכolumbia יש נמצא בצדה.⁸⁰ כאמור, גם בಗמלא נחשף בנין ציבורי מימי הבית השני, שמשעריהם כי הוא בתי-כנסת.⁸¹ אך פתחו אינם מכונים למזרחה, אלא לדרום-מערבה. מכאן שבפועל מתווך שלושת המבנים היודעומים לנו והנחשבים בתי-כנסת מימי הבית השני — בצדה, בהרודיון ובגמלא — רק באחד, זה של הרודיון, הפתחים פונים למזרחה. נוכן להבין זאת לאור מה שכבר נזכר, דהיינו שמבנים אלה נבנו תוך אלטורה מקומי והשתלבות במבנה אדריכלי נתון לשם התאמת מבנה קדום לצרכים החדשניים. על כן עמדנו כבר נוצר ומעו, שדווח את הנסיך לקשרו בין פתיחי בתי-הכנסת שמימי הבית השני

80 א' נצח, 'טרקליניו של הורדוס בתוור ארכיטיפוס לבניין בתיה הכנסת בגליל', א' אופנה יימר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני, ירושלים תשמ"א, עמ' 117; וכן: E. Netzer, 'The Herodian Triclinia — A Prototype for the "Galilean-Type" Synagogue'.⁵

81 ראה: לויין (שם), עמ' 34-30; Z. Ma'oz, 'The Synagogue of Gamla and the Typology of Second-Temple Synagogues'⁴¹⁻³⁵

לבין ההלכה שבתוספתא.⁸² עתה, מראהינו שאין במצוא הארכיאולוגי כדי להוכיח את קיומה של המסורת ההלכתית בדבר הפתחים כבר מיי הבית, קשה גם להוכיח את קיומה בדורות שלאחר החורבן על סמך אותן בתירכנת בזודים בצפונן הארץ שפתחיהם במוזה, ואשר לפחות בחלק מהם הוכיח בצורה משכנעת כי הבסיס לכך היה תפקודי ולא הלכתי.

על רקע זה בולטת יתרה שאות התופעה בכל ארבעת בתיה הכנסת של דרום הר' יהודה הפתחים נקבעו במוזה. אין לכך כל טעם נראה לעין, אלא הטעם ההלכתי. לדעתנו, המסורת ההלכתית, ששורשייה במקדש וראשיתה ביום שמיד לאחר החורבן, נחוצה לנדרברגר, נשמרה במהלך

הדורות בקרב תושבי דרום יהודה, בעוד שבגליל היא נשכח או שלא הנכירה כלל.

הקרבה היחסית של דרום יהודה לירושלים ויקתמה של תושבי אזור זה לירושלים, יחד עם הבידוד היחסי של האזור וריזוקו ממרכזי מרבות נוכריים, הביאו לדבקות רבה יותר במסורות מיי הבית השני ולשמרנות ניכרת. הדבר בא לידי ביטוי, למשל, בהקפדה היתריה שנגנו אנשי יהודה בהלכות תרומות, קודשים וחרמין,⁸³ בהשתמרות העברית כלשון דברו כפי שמכה מתובחות בתיה הכנסת,⁸⁴ ובמחשיות של מנהגי קבורה שאיפינו את ימי הבית השני, הדינו ליקוט עצמות בגולוסקמות, אף עד המאה הרבעית.⁸⁵ לאור זאת, גם את ההקפדה על קביעת פתח' בית-הכנסת במוזה — 'שכן מצינו בהיכל שהיה פתוּח למוֹזָה' — ניתן ליחס לזיקת תושבי האזור אל ירושלים ואל המקדש ולذבקותם במנהגי אבותיהם. אפשר כי אל הנוהג חבר כאן גם הטעם האקטואלי — להוציאו מלבדם של המינים שהשתחו למוזה, שעמד, כאמור, ביסודה של מסורת זו וחור במאה הרבעית, להיות גורם ממשמעותי. זאת, על רקע קיומה של אוכלוסייה נוצרית בדרום יהודה, בשכונות ליישובי היהודים, ואף ביישובים מעורבים, שבהם התקימיו קהילות יהודיות. הדבר עולה מתוון מקורות ספרותיים ובראשם האונומסטיקון לאוסטראס, המונה כבר ביוםיו, סוף המאה השלישית — ראשית המאה הרבעית, שני יישובים נוצריים באזרע, יתר ועניא (המוזהית),⁸⁶ ומתאשר במצוא הארכיאולוגי של כנסיות רבות באטרי האזרע.⁸⁷

קביעת הפתחים במוזה בבתי-הכנסת של יהודה גרמה לכך שהנכנים לבתי-הכנסת הללו תנועתם הייתה בערך מזרח-מערב. לעומת זאת זה, מוקד בית-הכנסת — הבמה ו/או גומחת ארון הקודש — נקבע בקירות הצפוני, הפונה לירושלים, וציר התפללה היה מדרום לצפון. ככלומר, המתפלל נדרש לבצע תפנית של 90 מעלות לאחר היכנסו לתוך אולם בית-הכנסת.

82 מעה (שם, עמ' 40; נצר, לעיל, הערא 80. לדין מסכם בבעית הפתחים, האוריינטציה ושאלות ארכיאולוגיות אחרות בבית-הכנסת מתקופת הבית השני ואה' י' לרן, בית-הכנסת בתקופת בית שני — אופיו והתפתחותו), אופנהיימר ואחרים (להלן, הערא 78, עמ' 15-17).

83 משנה, חגיגה ג: ד; שם, נדרים ב: ד.

84 ראה: ש' ספראי, 'בתי-כנסת בדורות הר' יהודה', ז' ספראי (להלן, הערא 62), עמ' 154-153. ברם, במקורות התלמודיים שאליהם מכון ספראי (שם, בהערא 30), אין ממש עדות להשתמרות העברית יהודה לעומת הגליל.

85 נ' אביגד, 'מערכות קבורה בירושלים ובהר' יהודה', ארק'-ישראל, ח' (תשכ"ז), עמ' 135-137; ע' קלונר, 'הישוב היהודי בשפלת יהודה בתקופת המשנה והتلמוד (לאחר מרד בר-כוכבא) על פי הממצא הארכיאולוגי', מ' ברושי ואחרים (עורכים), בין חרמן לסני: יד לאמנון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 191-193.

86 ספר האונומסטיקון לאבסcis (להלן, הערא 3), מס' 86, 543, 108 (Klostermann ed., pp. 26, 193-191); וראה: י' שורץ, 'הישוב היהודי באיזור יהודה והחוף הדורי מתקופת השלה'ית והרביעית', ז' ברס ואחרים (עורכים).

87 ארץ ישראל מחרובין ביה-שני ועד הכיבוש המוסלמי, א. ירושלים תשמ"ג, עמ' 193.

מ' כוכבי, 'סקר בארץ יהודה', הניל (עורק), יהודה, שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ה, ירושלים תשל"ב, עמ' 24.

לפנינו אפוא שני צירים מצטלבים — ציר הכנסה מזרח-מערב, וציר התפילה דרום-צפון. כבר חופר ביחס-הכנסה בסיסיה עמדנו על הביעיתיות של מערכ זה, והם היטיבו לבטאה באומרם: 'בבית הכנסת של טסיה, בדומה לבניין הכנסת של אשתמווע, אפשר למצוות סטירה בין כיוון הבניין שהוא בנין-אורץ מובהק, שצירו מזרחה למערב — ובין פניוינו לעבר ירושלים, צפונה, דבר ההופך את האולם עצמו לאולם רוחב':⁸⁸ ג' נון וילקיןsson הציע הסבר משלו לסתירה אדריכלית זו בהסתמכו על פרשנותו של אורבן דלעיל. לדעתו, ביחס-הכנסה שבם הפתחים היו בזרחה, כגון אלו של אשתמווע וטסיה, התפללו בתבילה למערב, על-פי התפיסה ש'שכינה' במעובך. רק בשלב מאוחר יותר שינו את כיוון התפילה, והסתרוו לעבר ירושלים, וזאת על-ידי הוספה במה וארון-קדוש בצד. עיקר ביסוסה של תיאוריה זו תלוי בניתוח הארכיטקטוני של וילקיןsson לקיר הצפוני של בית-הכנסה באשתמווע. לטענותו, בראשונה לא היה בקיר זה כל ציון מיוחד, וספסלים נבנו לכל אורכו, ורק בשלב מאוחר התקנו בו הימה וארון-קדוש.⁸⁹ כבר חוותו הראשונים של בית-הכנסה באשתמווע, מאיר ווריינברג, ציינו את התפר שבין הקיר המערבי לקיר הצפוני,⁹⁰ ואין לראות בו עדות לשיבים כرونולוגיים שונים, כදעת וילקיןsson, אלא לשיבים טכניים בתחום הבנייה של האטר. מאיר ווריינברג, ובעקבותיהם החופר האחtron של האטר, ייבן, אף עמדו על השינויים שהחלו ביחסית ארון-קדוש והבמה ממהלך קיומו של המבנה, שיערים הגדלה והרחבבה של אזור זה.⁹¹ ברם, אין ספק כי כבר בשלב הקדום של הבניין הותקן במרכזו הקיר הצפוני ארון-קדוש. שציין את כיוון התפילה לעבר ירושלים. התפתחות הבמות וארון-קדוש ביחס-הכנסה הייתה תופעה בפני עצמה, ואין לה שום קשר לשינוי בכיוון התפילה.⁹² כיוום, כאשר מוכרים לנו גם בתיה הכנסת של מעון ושל ענים, שהנום בנייני אורץ, ובכל זאת אף בהם מצוי המערך האדריכלי הנזכר — דהיינו ציר הכנסה מזרחה למערב וציר תפילה מדרום לצפון — דומה כי נשמה הגרמי הקרקע מתחת לתיאוריה של וילקיןsson. לפניו הוכחה כי מערך אדריכלי זה תוכנן מלכתחילה, ואני פר依 אלטורום ושינויים מאוחרים במבנה נתון. לדעתיו, מערכ זה, שבבסיסו תכנונו מונחת כביבול 'הסתירה' הנזכרת לעיל, היה המענה האדריכלי לשתי הדרישות ההלכתיות, אשר הנחו את המתכננים ואת הבנאים של בית-הכנסה ביהודה.

אנו משערים כי האדריכל הקדמן, בבוואו לתכנן את המבנה לאור הנמנונים הללו, הتلטט באיטה ציר מן השניים להציג את טורי העמודים המתבקשים לתמיכת הגג. הכרעתו מפתיעה במקוריותה; הוא החליט לא להציג כלל עמודים בחלל האולם, שהרי העבותם באחד משני הצדדים האפשריים, הייתה בהכרח פוגעת ביזרומה החופשית, בעיר שכנדו. וזה, שלא כמו ביחס-הכנסה הגלילית, שבהם כבר ראיינו שציר הכנסה, ציר התפילה וציר העמודים היו מקבילים וחופפים זה זהה. חורג

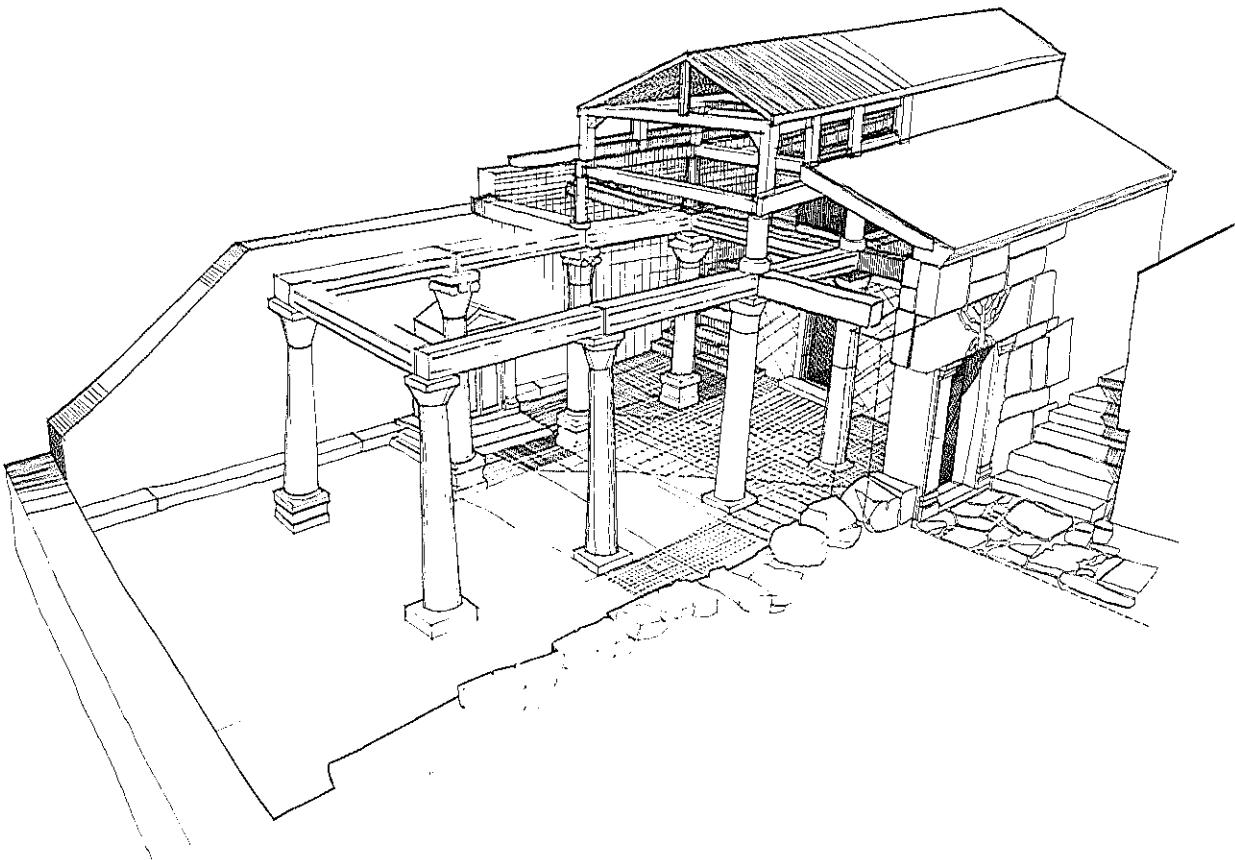
88 גוטמן, ייבן ונזר (לעיל, העדה 8, עמ' 48).

89 ראה: 17-30, pp. Wilkinson, 'Orientation, Jewish and Christian', *PEQ*, 116 (1984), ריאת J. Wilkinson, 'Orientation, Jewish and Christian', *PEQ*, 116 (1984), עמ' 43.

90 מאיר ווריינברג (לעיל, העדה 5), עמ' 43.

91 שם, עמ' 44; ז' ייבן, 'בית הכנסת באשתמווע — דוח סופי', עתיקות (בחכנה). אני מודה לד"ר ייבן על הרשות לצטט מהדור'ית אף כי טרם פורסם.

92 ראה בעניין זה: ג' הדטנמייטר, 'ארון הקודש וההתפתחות בתיה הכנסת העתקים', *קעם* י, ח א (תש"ד), עמ' 1-6; ד' ויס, 'מתי הוחלו מוריין שליח ציבור לפני התיבה', *קדרה*, 55 (ניסן תש"ז), עמ' 21.

שחזר של בית-הכנסת
בחורבת שמע

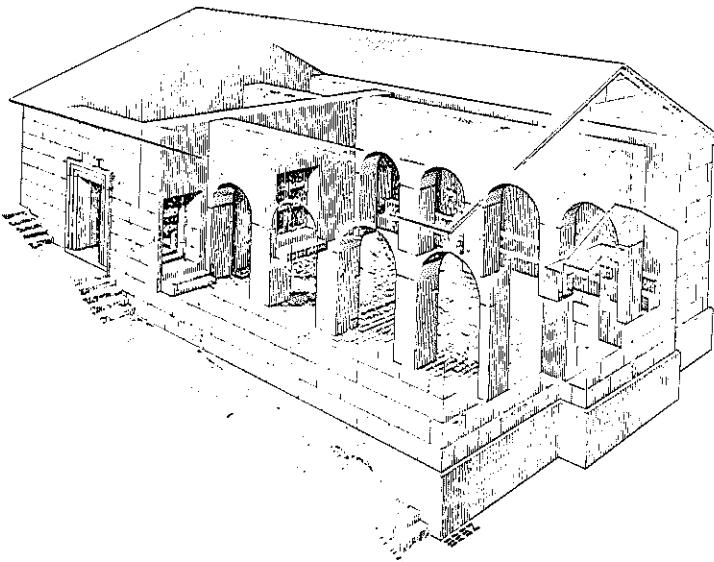
מכלל זה, בגליל, בית-הכנסת בחורבת שמע, שאין לו אח ורע בין בתיה-הכנותת בארץ.⁹³ הוא יכול לשמש יוצאי-מן-הכלל המלמד על הכלל ו/או מבחן', המדגים בדרך השיללה את טענתנו. שני טורי העמודים שהוצבו בבית רוחב זה בציר מורה-מערב 'מתנגים' בציר התפילה והכנסתה הראשית והקשו בודאי על הפעולות באולם ביז'ה-הכנסת.

בעית נשיאת הגג בהעדר עמודים בכתיה-הכנסת של יהודה, נפתחה על-ידי עיבוי המעתפת החיצונית של הקירות. וכך אנו מוצאים שבאשתמווע עיבו את הקיר הצפוני והקיר הדרומי עד כדי 3 מ' ויויתר. עד כמה חריג ובבלתי-צפוי היה פתרון זה של 'הוצאה' העמודים מחלל האולם אפשר ללמוד מתגובתם של מאיר ווריינברג, חופרי בית-הכנסת הראשון מקובוצה זו, אשר לנוכח העדרם של עמודים באולם קבעו כי 'העמודים שעלייהם נשענת התיקודה נהרסו כליל'.⁹⁴ ואכן, חוותות בתיה-הכנסת באשתמווע ובטסיה, על שלושת פתחיהן — הראשי במרכזה והמשניים משני צדדיו — דומות מאוד בצורתן לחוויות בית-הכנסת שבאולמיהם קיימת החלוקה הפנימית לשולשה חלקים.

34

⁹³ קביעתנו זו אינה מתחשבת בהצעות של גודי נאף (לעיל, הערא 70) ושל פרוסטר (במאמר האנגלי, לעיל, הערא 61), לגבי בית-הכנסת בסומקה, בחוסיפה וכיפיע, שכן להצעותיהם אין בסיס במצוא שבאותרים אלה.

⁹⁴ מאיר ווריינברג (לעיל, הערא 5), עמ' 43.

שחור של בית-הכנסת
בمعון בשלב האחרון,
שבו בונה בדגם בסיליקה

בתיא-כנסת אלה התפתח אפוא דגם של בית רוחב, שמשמעותו הארכיטקטונית הייתה 'העדפת' ציר הכנסה (מורוח-מערב) על ציר התפילה ותוכנן הבניין על-פיו. נראה כי דגם זה הלם את צורכי היישובים הגדולים, ואפשר תכנון של בניין מורכב הכולל חדרים נוספים להדרות הקהיליות השונות. דגם של בית רוחב, אמנם בעל עמודים, יוצע מכמה בתיא-כנסת ארץ ובתפוצות מן התקופה הנזונה, והוא מעורר שאלות שונות החורגות מתחום דיינו כאן.⁹⁵

בישובים הקטנים, מעון וענין, הסתפקו במבנה צנוע במדיו ובתוכניתו, ולפיכך נראה המשיכו לשימוש בדגם השגרתי של בית אורך.

אשר למסגרת הכרונולוגית, תחילה התפתחותם של טיפוסי בתיא-כנסת היהודאים, כפי שהוצע כאן, החל כנראה במאה הרבעית ונמשך במאה החמישית⁹⁶, במקביל לתהילה קלית דגם הבסיליקה הנוצרית ואמצשו בארכיטקטורה של בתיא-כנסת הצפוניים.⁹⁷

השלב המאוחר בתיא-כנסת שבמעון, ובדומה לו שלב המאוחר בתיא-כנסת בחוות רימון⁹⁸ וכן נראה גם בעין-גדי⁹⁹ מעיד כי עמידתו העצמאית והיהودית של הטיפוס היהודי נפתחה לאחר זה לא הארכיה ימים. בפרק הזמן האחרון של התקופה הביזנטית, במאה הששית-השביעית, פינה דגם זה את מקומו לדגם הבסיליקה, אשר בשאר חלקי הארץ היה שליט זה מכבר בארכיטקטורה, פינה דגם זה את מקומו של בתיא-כנסת. לעומת זאת, בתיא-כנסת הרוחביים של סוטיה ואשתמו ובקביה-הכנסת האורכי של ענין נשמרה התוכנית המקורית, חרף שיפורים יסודיים ושינויים פנימיים שנעשו במהלך מהלך קיומם הממושך.

95 ראה: לא מאיר, 'בית הרוחב באמנות היהודית הדתית', ארכ'-ישראל, ה (תש"ט), עמ' 238-239; שנקס (לעיל, העלה 21), עמ' 97-104.

96 כיוון שלא פורסמו עדין הדו"חוה המלאים על חפירות בתיא-כנסת באשחמו ובסוסה, אין בידינו נתונים כרונולוגיים ברורים לגבייהם. אולם בתיא-כנסת של מעון וענין יש לנו הוכחות לייסודהו במועד הנΚוב כאן.

97 צפיר (לעיל, העלה 17), עמ' 183-184. 289.

98 ראה: A. Kloner, 'The Synagogues of Horvat Rimon', חכמי (לעיל, העלה 8), עמ' 43-48, לוחות XXV-XXVII. .

99 ד' בר"ג, י' פורת וא' נזר, 'עומת התאפיירות השנייה בבית הכנסת של עין גדי', קדמוניות, ה (תש"ב), עמ' 52-54.

הקשר בין ספרות חז"ל לממצא הארכאולוגי: הרהורים בתגובה לדברי דוד עmittel

ישראל לוין

דברי דוד עmittel מאלפים ביותר, הן בגלל הנתונים החדשניים שהועלו בהם והן בגלל העניין הרב שעוררו מונחים אלה לגבי שאלות יסוד אחדות על בית-הכנסת העתיק. הוא מאגד חומר ארכאולוגי חדש עם טיפול מكيف וממצאה בסוגיות שונות, המוגנות במקורות ספרותיים, והודיען המשולב בתחוםים אלה שופך אור על חקר בית-הכנסת העתיק. היכולת לטפל בצורה יסודית בתחוםים אחדים נדירה בימיינו. על-אף שארכאולוגים ואנשי אמנויות רבים שואפים לשלב במחקרים מוכאות מקורות ספרותיים, לרבות מספרות חז"ל, לא תמיד עדיף בידם לעשות זאת, בגלל החסר הבהיר יסודית של הסוגיות בפרט ושל עולם חז"ל בכלל וכן בגלל העדר גישה ביקורתית אל ספרות זו. מן הצד الآخر, ידיעותיהם של חוקרים רבים, העוסקים במקורות ספרותיים, מוגבלות לגבי הממצא הארכאולוגי והאמנותי, ועל כן כל נסיוון להסתיע בחומר בתחוםים אלה נעשה בדרך כלל בצורה פשטנית וمبלי להכיר לעומק את מרכיבות העדות, את הפטנציה שלה ואת מגבלותה. לעומת זאת, דברי עmittel הם נסיוון מוצלח של חוקץ צער להציג עולמות אלה ולהעשר את האחד בשני לצורה זהירה ומתוחכמת.

ברצוני להעיר מספר העורות על הדברים שהושמעו, לפי הסדר שבו הוצגו. בסוגיות כיוון התפילה מציג עmittel את המקורות השונים המתיחסים לנושא. בצדκ הוא מצביע על סתיות בין המשנה, התוספתא ומקורות אחרים, המדברים بعد פניה לפני ירושלים, מחד גיסא, ובין התלמוד הבבלי, מאידך גיסא, שבו נמצאות כמה דעות לגבי מקום השכינה ועקב כך גם בשאלת הכוון, שאליו צריך האדם לפנות בשעת התפילה.¹ כפי שמשתקף שם בבבלי, הייחולי דעות בנושא ממשן כתאים שנה – בין אלה שטענו, שהשכינה בכל מקום, או במרחב בלבד, ובין אלה שטענו, שיש יתרונות בפנייה לצפון או לדרום בשעת התפילה. מאז המחלוקת בין ר' עקיבא לר' ישמעאל בראשית המאה השנייה נשמעו בעניין זה גם דעותיהם של אמוראים בני המאה השלישית, ר' יהושע בן לוי/or' אושעיא, וכן דעתו של ר' אבהו, שחיב בסוף המאה השלישית, ושל רב שת מbabel, בן המאה הרביעית.² נראה שעמית נחפה בדוחיתו את האפשרות, שהיא מחלוקת בין החכמים בנדון הלכה למעשה. במקום לשקל אפשרות זו ברכיניות, הוא ניטה – בעקבות אפרים אלימלך אורבן – לבטל את אמרותיהם, בטענה 'שאין מובן הראשן קשור לכך [דהיינו, לעניין כיוון התפילה]... אלא בשאלת עיונית-פילוסופית של מקום השכינה?'. נדמה שראייה רחבה יותר של יחס החכמים לבית-

36

1   בבל, בבא בתרא כה ע"א-ע"ב.

2   שם.

3   ראה דברי ד' עmittel לעיל.

הכנסת ולכל הקשור אליו תחשוך אצלם דעתם מגוונות מאוד בנושאים רבים הנוגעים למוסר זה. מצד אחד, בהיותו המרכז הכהילתי של אותן הימים בתי-הכנסת משך אליו חכמים שהשתתפו בפעילות שתתקיימה בו ונוגם השפיעו עליו; מצד אחר, לרבים מהם היה יחס דוד-ערכי אליו, בהיותו מוסד השיך לקהילה הרחבה ובעצם לא בשילטתם ובבchapטם הישירה. כיוון בת-הכנסת כלפי ירושלים, המתועדר במשמעותה הארכיאולוגית החל במאה השלישי, נקבע בראש ובראשונה על-ידי העדות הארכיאולוגית, דפוס זה היה ידוע במאה השלישי-השלישית לפנה"ס.⁴ על סמך מראות זה מזה בגולה, לרבות במקומות שבהם השפעתם של חז"ל לא הייתה ניכרת כלל וכלל. הדעה שנטבלתה בספרות חז"ל, ולפיה יש לפנות בשעת התפללה לעבר ירושלים, לא הכתיבה את הנורמה בקהילות ישראל אלא שיקפה את הקיימן. אין ספק שעמדתו של ר' יהודה הנשיא בנדון, כפי שבאה לידי ביטוי במשנתו,⁵ הקנתה לתפיסה זו יתר תוקף בחוגי חז"ל.

בעניין אחר מגע עmittel למסקנה, כי הקביעה, שפתחי בית-הכנסת היו בمزורת, נסמכת בראש ובראשונה על שיקולים הلاقתיים, וזאת בשאייה לאקווט את פתחי בית-המקדש, שהיו בمزורת, או מתוך פולמוס נגד המינים, שפנו לモורה בשעת תפילותיהם. אולם לא ברור מדוע גישה זו מוגדרת כעניין הלכתי. ראשית, הנוגג – אם אכן היה כך – היה פרי של שיקולים היסטוריים או אקטואליים-פולמוסיים, כפי שעמיה עצמו מודה. שנית, אין סיבה להגדיר נוגג מסוים כגישה הלכתית ולהציגו כאילו היה הנוגג נורטמי או בזמן שרוב מניינן של קהילות ישראל לא נהגו עלי-פיו. ברוב המכريع של בת-הכנסת בשאר חלקי הארץ נמצאים הפתחים בכיוונים שונים. לגבי ההקופזה בדרום הרי יהודה, שהפתחים היו במזורת יותר מזו שנעשתה,⁶ בעוד ארבעת גם הגדרתו לקהילה שמרנית טעונה בדיקה מדוקדקת וזהירה יותר מזו שנעשתה.⁷ בעוד ארבעת בת-הכנסת הנדוניות משקפים שמרניות בנושא הפתחים, ואולי אף בירושא הלשון (בשנים מהם נתגלו כתובות בעברית או בארכמי), שונים זה מזה ביחס לאמנתו. הקהילה בסוטיה – שלא כמו זו באשותמו – לא נוטעה מן השימוש באמנות הדרמות, וגם בבתי-הכנסת בمعון מופיעת דמות אורה. בمعון ובוטסיה מופיעת המנורה בת שבעת הקנים בציור דריימדי ובפיסול תלת-מדי. תופעות אלה נוגדות את ההלכה כפי שהיא משתקפת בבריתא הידועה.⁸

בנושא אחד גישתו של עmittel נראהית שמרנית מדי. דבקותו בחלוקת הטיפולוגית של בת-הכנסת לפי תקופהות שונות – למורות מלות רייכן – היא תפיסה שזמנן עבר עליה הכללה. הרוב המכريع של החוקרם היום דוחים סכימה זו – לא בכלל 'התהמכות מהתמודדות', לדברי עmittel.⁹ – אלא דזוקא לאור העדות הארכיאולוגית המצתברת של עשרים וחמש השנים האחרונות. השיקולים של אזרחות ורגביונות בבניית בת-הכנסת בדפוסים השונים באותה תקופה החליפו מזמן את התפיסה הפשטנית והסתטטית, שלשלטה פעם במחקר בת-הכנסת העתיקם.

כאמור, השאייה של עmittel למצוא את הקשור בין החומר הארכיאולוגי לחומר הספרותי מבורתה כשלעצמה, אולם טמונה בה סכנה לא-UMBOTLT. לא-תמיד ניתן למצוא את הקשור של מקור אחד

למשנהו או לדוחק את משמעותו להთאימו למקור מסווג אחר. הפיתוי לראות בספרות חז"ל השתקפות של נורמות ושל דפוסים מקובלים הוא גדול, אולם אין תמיד מוצדק. החכמים, בטור אליטה דתית-חברתית, לא תמיד השפיעו על הלב הרוח או על הנוגג בקרב העם, ולא תמיד שיקפו אותו⁹. היבט זה יש חשיבות רבה בפיתוח גישה ביקורתית להבנת ספרות חז"ל. כמשמעותו נורמות או קביעות בשם חכמים מסוימים, אזי אמרים אלה משקפים את מה שהחכמים אלה רצו לראות ולאו דווקא את המציאות בקרב העם באותו זמן ואף לא את המוסכמות בקרב שאר החכמים.

להלן מספר דוגמאות להבדלים מהותיים בין דברי החכמים ובין המציאות הדתית-חברתית, כפי שהיא באה לביטוי בעדויות בבית-הכנסת¹⁰:

א. אמרים רבים בספרות חז"ל, המעודדים את החכמים ואחרים להתפלל בבית-הכנסת¹¹, מעידים על העובדה, שהיו חכמים ורבים שלא מצאו בבית-הכנסת אוירה הולמת למילוי צורכיהם הרוחניים בעת התפילה. ניתן להעלות מן המקורות בספר רב של עדויות אודות חכמים, שהבינו בעין השדנית על מנהגים שונים שרוכזו בבית-הכנסת. חלק מהם, למשל, התנגדו נורמות לקיום של 'בתי כנסיות של עמי הארץ' וכן לאלה שכינו את ארון הקודש 'ארנא' ואת בית-הכנסת 'בית-

העם'¹².

ב. המשנה מתעדת את התנגדותם של החכמים למקבץ של נוסחים תפילה, שנאמרו בודאי בבית-כנסת מקומיים. למשל, הכפלת התיבה 'מודים' עוררה את החשד שהיא מכונת לאמונה בדואליים, והוא אכן גם בבקשתם מן האלוהים, שיגעו רוחמו על קן ציפור, או בקביעה, כי samo יזכור על טוב' בלבד¹³. המשנה פוסלת מלעboro לפני התיבה כל מי שאומר 'אני עובר לפני התיבה בצדעין'

או מי שטובע 'בסנдель אני עבר'!¹⁴

ג. גם מנהגים הקשורים בקריאת התורה בבית-הכנסת עוררו את ביקורתם של חכמים. התלמוד היירושלמי שמר כמה סייפים על מנהגים מקומיים, הקשורים בתרגום המקרא לארכמית, שלא עלו בקנה אחד עם תביותיהם של חכמים¹⁵. כבר עמדו חוקרים על אי-ההתאמה בעניינים שונים בין ספרות והתרגומים לבין מקורות חז"ל. תחילתה סברו, כי התרגומים משקפים במקרים אלה דעה אישית בלבד או אי-זיה הלכה קדומה¹⁶, אך אין להוציא מכלל האפרשות, שהם משקפים חפישות עולם

9

ראה בספר, מעדר החכמים בארכן ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 89-65.

10 לנוsha זה אי מתייחס בהרבה במאמר 'The Sages and the Synagogue in Late Antiquity: Evidence of the Galilee', L.I. Levine (ed.), *The Galilee in Late Antiquity*, New York 1992, pp.

201-222

11 ירושלמי, ברכות ה, ח ע"ד; בכל', ברכות ו ע"ב-ח ע"א.

12 משנה, אבות ג י; בכל', שבת לב ע"א.

13 משנה, ברכות ה ג; שם, מגילה ד ט.

14 שם, מגילה ד ח.

15 למשל, ירושלמי, מגילה ד, עה ע"ב.

16 ראה, למשל: ח' אלבק, 'הלכה חייזנה בתרגומי ארץ ישראל ובאגודה', ספר יובל לכ"מ לוי, ירושלים ת"ש, עמ'

J. Heinemann, 'Early Halakhah in the Palestinian Targum', J.A. Emerton (ed.), *Studies in Jewish Legal History*, London 1974, pp. 114-122; J. Faur, 'The Targumim and Halakha', *JQR*,

66(1975-1976), pp. 19-26; P.S. Alexander, 'The Rabbinic Lists of Forbidden Targumim', *JJS*, 27

(1976), pp. 187-189; idem, 'The Targumim and the Rabbinic Rules for the Delivery of the Targum', J.A. Emerton (ed.), *Congress Volume — Salamanca 1983* (Supplement to *VT*, 36), Leiden 1985, pp. 14-28

ומנהגים שמקורם בחוגים שמחוץ לעולם החכמים.¹⁷ ד. אין אף כתובת אחת משרידי בתיה-הכנסת, המזכירה שם של חכם הידוע לנו מספרות חז"ל. מסתבר אפוא שבתייה-הכנסת נבנו ונוהלו בידי אנשיים, שלא נמנו עם עמדת החכמים.¹⁸ ה. האמנות בתיה-הכנסת אינה משקפת את הערכיהם ואת הגישות של חכמים בתחום זה בשלתי העת העתיקה. הייצרה האמנותית כשלעצמה איננה נושא שכיח בדוני חז"ל, אך כשהיא נכרת נעשה הדבר בדרך כלל בקשר לשאלות של עבודה זורה. המקורות המעתים יחסית, העוסקים בנושאים אמונות הדמות, מלמדים, שהחכמים התנגדו בדרך כלל בחריפות הרבה לתופעה זו או השלימו עמה בלית ברירה לאחר המשעה. המנוראה בת שבעת הקנים – האסורה לפי ברירתא אחת¹⁹ – היא הסמל הפופולרי ביותר באמנות היהודית, והיא מצויה במספר גדול של בתיה-כנסת, בארץ ובתפוצות גם יחד.²⁰

באשר לסמלי הקלוקחים מפולחן הקיסר, הדוגמה המعروרת עניין רב ביותר היא זו המצויה בחמת טבריה. במרכזו גלגל המזלות מתואר הלייטס, אל השמש, כשהוא נושא כדורי ושרביט, ידו הימנית נישאת אל על בתנועה של נצחון, והילדה של אור מעטרת את ראשו. מוטיבים אלה נלקחו מטייאורי הקיסר ופולחנו, שהיו נפוצים ביותר במהלך המאה השלישית וביקר במאה הרביעית, וربם נאסרו על-ידי התנאים.²¹ קטע מפורסם בתלמוד הירושלמי מגלה מפורשות את היחס של חכמים אל אמונות הדמות: 'בימויי דרבינו יוחנן שרון צירין על כותלייה ולאachi b'iyon d'r' אבן שרון צירין על פסיפס ולאachi b'iyon' (=בימי ר' יוחנן התחילה לציר [דמויות] על רצפת פסיפס והוא לא machah).²² מכאן ברור, שר' יוחנן ור' אבן לא ראו תופעה זו בחוויב ושהם השלמו עימה רק בדיעדן.

ההבדל בין דעתם של חכמים בשאלת אמונה הדמות לבין דעתה בת זמנם עולה יפה מקטע בתרגום הארמי המוחס ליוונטן:

לא תעבדון לבון טעון, וצילמן וקמתין מטול סגודה לא תקומו לבון, ואבן מציר לא תחנון בארכון למגן עליה. ברם סטיו חקיק בציירין ודיקונון תשונן בארכיטה מקדשיכון ולא למסגדך לה ארום אנא ה' אלהיכון.

(לא תעשו לכם פסליהם, וצלמים ומיציות כדי לעבוד [אותם] לא תקימו לכם, ואבן מציר לא תחנון בארכון למגן עליה. ברם סטיו חקיק בציירין ודיקונון תשונן בארכיטה מקדשיכון לא למסגדך לה ארום אנא ה' אלהיכון).

(לא תעשו לכם פסליהם, וצלמים ומיציות כדי לעבוד [אותם] לא תקימו לכם, ואבן מציר לא תחנון בארכון למגן עליה. אולם פסיפס שחוקקים בו ציורים ודמויות כן תעשו ברצפות מקדשיכם [כלומר, בתיה-הכנסת שלכם], אבל לא לכrouch לו, כי אני ה' אלהיכם).²³

ו. גם הלשון ששימשה בתיה-כנסת ובימים היתה שונה ככל הנראה מזו שחכמים העדיפו לדבר

17. למשל, ירושלמי, ברכות ה, ט ע"ג; התרגום המוחס ליוונטן לספר ויקרא כב כה.

18. ראה: S.J.D. Cohen, 'Epigraphical Rabbis', *JQR*, 72 (1981-1982), pp. 1-17.

19. בבלאי, ראש השנה כד ע"א; שם, עבודה זורה מג ע"א; שם, מנחות כח ע"ב.

20. אי נגב, 'הכרונולוגיה של המנורה בעלת שבעת הקנים', ארץ-ישראל, ח, ירושלים תשכ"ג, עמ' 210-193 R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*, Leiden 1988, pp. 236-256

21. משנה, עבודה זורה ג א. ראה מאמרי: 'Ancient Synagogues: A Historical Introduction', L.I. Levine: ; J. Baumgarten, 'Art in the Ancient Synagogues Revealed', Jerusalem 1981, p. 9

Synagogue: Some Talmudic Views', *Judaism*, 19 (Spring 1970), pp. 196-206

22. ירושלמי, עבודה זורה ג, מב ע"ד לפאי כתבייד, וראה: י"ג אפסטהיין, 'לשידי ירושלמי', תרבי, ג (תרצ"ב), עמ' 20.

23. התרגום המוחס ליוונטן לספר ויקרא כו (וaban משכית לא מתנו בארכון להשתוחות עליה כי אני ה' אלהיכם).

ביה או אף הסכימו להתריר את השימוש בה. שמותיהם היווניים של התורמים, המצוינים בכתובות מטבריה, משקפים חוגים בחברה הישראלית השוניים בהרבה מהוגי החכמים.²⁴ דוגמה מאלפת למנהג בבית-הכנסת, שעמד בנויגוד לטעםו של חכם אחד לפתחות, מובאת במסורת על בית-כנסת בקיסריה, שבו נהגו לקרוא את קריית שמע ביוניית. שני חכמים, שנקלעו למקום, הגיעו בדרכים מנוגדות: האחד גילה עירנות מופגנת, الآخر — יתרה הבנה. חמתו של ר' לוי בר חיתה בעריה בן, עד שביקש לעכב את התפילה; ר' יוסי השיב, כי מוטב שיקראו את קריית שמע ביוניית מאשר לא יקראוה כלל.²⁵ ומשמעות הדבר, שאף לא אחת משתי הדעות משקפת את הגישה המתונה יותר של המשנה, המתירה במפורש לקרוא את קריית שמע בכל לשון.²⁶

ז. הפער שבין עולם החכמים לבין עולם בת-הכנסת, שנחפרו עד כה בארץ-ישראל, משתקף גם בכמה תיאורים של בת-הכנסת ומנהגיהם בספרות חז"ל. לעיתים תיאור המצב במקורות שונה דובר. גם של ממש ממה שעהלה מן השරידים הארכאולוגיים. על עניין הפתחים לזרחה כבר דובר. גם הקביעה, כי 'זקנים יושבין...' פניהם כלפי העם ואחריהם כלפי קודש [הכוונה להיכל שבבית-הכנסת או לירושלים],²⁷ אינה מוצאת את ביטוייה בשידי בית-הכנסת. במעט בניינים — וрок באלה שנבנו לפני שנת 70 — נמצאו ספסלים לאורן הקיר הפונה לירושלים. בבתי-הכנסת מהמאה השלישית והלאה כמעט ולא נמצאו ספסלים לאורן קיר זה.

בסיום דבריו ברצוני לחוור ולברך את עמית על השיטה שבה הציג את דבריו. בסוגיות העיקריות הוא טרח להציג את הנושא בצורה מסודרת ושקולה — בין אם דרך מקורות ראשוניים ובין אם על-פי ספרות המחקר. הנитוח של העמדות השונות והעורตนן ולבסוף הכרעתו בנושא ופירוט נימוקיו מוקנים לדבריו משקל יתר ולקהיל קוראיו — הבנה عمוקה של הסוגיה ושליטה במרכיביה.

ראה: M. Dothan, *Hammath Tiberias*, Jerusalem 1983, pp. 53-62. 24

ירושלמי, סוטה ז, כא ע"ב. 25

משנה, סוטה ז א. 26

תוספותא, מגילה ג כא (מהדורות ליברמן, עמ' 360). 27

גדעון פרסטר

בערב זה לזכרו של צבי אילן ז"ל הועלו — בצורה ההולמת ביותר את זכרו של החוקר הנמרץ והשകדן שהלך מעימנו ללא עת — כמה מבעיות היסוד במחקר בתיה-הכנסת בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד.

כפי שנאמר כאן, היה צבי שותפו של דוד עמית בחפירות ובמחקר של בתיה-הכנסת בمعון ובחורכת ענים, ותרומתו היהת רכה בהעלאתן ובלבובן של כמה מהבעיות אשר הוצגו היום לפניו, בכרונן ובהירות, על-ידי עמית והמג'יב ישראל לוי.

בסיכום הדיון הארכאולוגי בתיה-הכנסת בדורות הר-יהודיה ניסה עמית לעמוד על מקורות התכנון של מבנים אלו, והתייחס לשאלות כליליות שענינן טיפולוגיה של בתיה-הכנסת, כפי שנטקבלן במחקר. גם הוא וגם לוי נדגישו את התמונה המורכבת ורכבת הגוונים של מבני בתיה-הכנסת. תמונה מעין זו, יש לציין, היא תוצאה מובנת מלאה של מכלול התנאים, שבהם פועל יוזמי הקמת בתיה-הכנסת, המהכנות והבנייה. במחקר יש להתייחס להשפעות הזמן והסביבה ולאפשרויות הכלכליות של הקילה, ואין להתעלם גם מSHIPOLIM אידאולוגיים. כמו, למשל, היחס לתיאורי דמיות. רק בדרך זו ניתן להבין את הטיפולוגיה של קבוצות בתיה-הכנסת שהדמיין בין המבנים שבhan הוא אכן מהותי, ומצד אחר, מקרים שבהם הדמיין בין בתיה-הכנסת הוא שטחי ולמראה עין בלבד. את הטיפולוגיה והכרונולוגיה של המבנים השונים אפשר וצריך לקבוע על פי אמות-המידה הארכאולוגיות, ככלומר על-סמך בדיקה מדוקדקת של כל חלקי הבניין ושל עיטוריו, וב畢竟 יש להסתיע בחפירות ארכאולוגיות מסוימות. כך נקבעו זמניים והתפסה התכנונית של בתיה-הכנסת אשר נדונו בהרצאותו של עמית. דומה, על כן, כי הكريיטריונים, שהוצעו בדבורי כמאפייני מבנים אלו — היוותם בנייני רוחב עם פתיחים במדור וקיים של אולם שאין בחלו عمודים לתמיכת הקירוי — מבוססים כהלה.

את דבריו ניסה עמית לתמוך במקורות חז"ל, ובchan אותו לאור הממצא הארכאולוגי. ניתוח המקורות התייחס בעיקר לשאלות כמו כיוון התפילה ומקום הפתחים. הוא הסביר את העדר העמודים בתיה-הכנסת שבדורות יהודיה בעיה שمعدה בפניי המהכנים: היה עליו לפחות כין שתי מגמות מנוגדות לכארה. המגמה האחת באה לידי ביטוי בהלכה הקובעת את מקום של הפתחים במזרחה, ואילו האחורה באה לידי ביטוי בהלכה הקובעת את כיוון התפילה לירושלים. ככלומר, ציר התפילה שונה מציר הכנסה, והויתור על העמודים, פותח אפוא בעיה זו. אולם קושי זה מתעורר רק במחצית המקורים, שהרי במקרים, שבהם כיוון התפילה למזרחה או למערב, ציר כיוון התפילה אינו שונה מציר הכנסה. נראה לי כי יש להסביר את הויתור על העמודים כהצלה טכנית של המהכנים בענין פונקציונלי גויא, שהרי הלל חופשי, המאפשר פעילות ללא הפרעה בשדה הראייה ובתנווה, עדיף לאין עדין על אולם עמודים.

לזין העלה ספקות באשר למשקלם ולמשמעותם של דבריו חז"ל ביחס למציאות הארכאולוגית בכתבי הכנסת, ובאשר למעורבותם של החכמים בבניינם של אלה ובפעילותה שהתקיינה בהם. הוא הביא מספר דוגמאות, הממחישות, לדבריו, את ההבדלים המהותיים בין דברי החכמים למציאות הדתית-החברתית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בעדרות הארכאולוגית בכתבי הכנסת. אולם, כפי שהציג לזין עצמו בדבריו, מרכיבותן של העדרות העולות מניתוח ספרות חז"ל מחייבת גישה ביקורתית עמוקה. שתהשוף את מגבלותיה, אך גם את יתרונותיה, של ספרות זו.

צירותם הספרותית של החכמים לא نوعה להיות, ולא הייתה מעולם. יצירה היסטורית במלוא מובן המלה, והיא משקפת תמונה חיליקית בלבד של המציאות בארץ-ישראל בתקופה שבה אין עוסקים. מעתים במיחזור האזכורים והתייאורים של מבנים בכלל ושל כתבי הכנסת בפרט. על כן אין לדאות במעטם המידע על כתבי הכנסת, שנמצא בספרות התלמודית, הוכחה לפער שהיה לכואורה בין עולמם של החכמים לעולם כתבי הכנסת.

נדמה כי בדיון נdeg עמיה בניסיונו לשפוך אור על מקורות חז"ל בעזרת התגלויות שלו ושל צבי אילן ז"ל בכתבי הכנסת בדרום יהודיה.